

Андраш Ш. Бенедек

Русины, gens fidelissima

Сосіды добрі и вшелиякі

S. Benedek András

A ruszinok, gens fidelissima

Jó szomszédok, rossz szomszédok

СОДЕРЖАННЯ

Спередслово

Історична Руська Крайня и Русинія днись

Історія етногенеза Русинув: уд романтикы до позитівізма

Ид новому сінтезу

Русинські столїття

Сімбол русинської общности — грекокатолицька цирьков

Основы русинського образования и культуры

а) зачаткы

б) просвітенство и доба возрожиня

в) русофілство у другуй половці ХІХ. столїття

г) чиста кырниця народної культуры

Пудкарпатя и судьба русинського народа уд 1918-го года

Політичний розвуй Пудкарпатської Руси за первої чехословацької республики

Газдуство Пудкарпатя меже 1918-м и 1938-м годами

Віра и культура у Пудкарпатській Руси у межевоєнный час

Політичний розвуй Пудкарпатя за годы 1938-1944

Віра и культура в добі возьєдининя

Уд октовбра 1944-го до днись

1989-1991 — доба перемін

Газдуство Пудкарпатя у совітський час

Віра и культура уд года 1945

Чисті жерела русинського усвідоминя

Література

Словничок

Спередслово

Серед народув Дунайського поріча, што такой уд віка живут из Мадярами, майособішну долю мают Русины. Нигда не мали самостойну державность, даяку територіяльну удокровеность. Їх національний ідентітет, самостойный ентітет опреділят ся їх *трекокаатолицьков віров*, їх близкыма меже собов *говорами*, котрых уддавна пробалованое розвиваня на літературный язык все побаламутили їм извонка, богатов и малёвистов *етнографієв*, а также *історичнов відомов*, котра має в основі своєю довговіковое мадярсько-русинськое ведножитя.

Позад московітської ідеї, што изгодя ся опреділила як панславїзм, малі славянські народы мали ся исслызнути, прийти в общое лоно. Май вопіючий примір тому не онь такой малый, такой пятьдесятмільонный украинський народ, котрый у боротьбі из Поляками и Турками за свою живобыть не там найшов собі союзника, де требало было. Пак ‘братський’ руський народ исперечив и ёго національное бытя, заказав язык, а територіі, што вуслободив испуд Туркув, волій населяв мільонами руських селян. (Логіка бированьських наміринь, видав, еднака всягды. И Відень у первум ряді Німцюв — а кидь хыбили, та Словакув, Сербув вадь Волохув — населяв на сконфісковані Раковцієвы маетки и на южні крайні, вуслобожені спуд Туркув.)

Мерькуйме: се не восточно-европейська окремішность! У тот час исхыляли ся перед анылійськым культурным и языковым прімамом Шкоція, Велс и Ірландія, а за французський языковый шовінізм, замаскованный ‘просвітенством’ не є што й говорити! И майспозначный украинський (малоруський!) писатель Николай гоголь написав булшу часть своих новел, повідань, основаных на украинській народнуй епичнуй традиції и мітології, на руськум языкови.

Великоруські засполюючі змаганя видиме уже у XVIII. століттю, на діятельстві руського царьського винокупного комітета. Пак на чинности все приходячих из Росії православных попув юромського¹ православного храма, поставеного у память великої княгынї Александры Павловны, дівкы руського царя Павла, што была жонов корольського намістника Ёвжефа. А май видливо указали ся у роботі віденських радникув и експертув, носителей православної думкы, які ‘поправляли’ цілий шор русинських учевных книг у сьом духови. На повну силу великоруськое наміриня вказало ся, вшеляк, онь у послідні годы doby возрожия, у часі національної революції, пак у годы абсолютизма, коли дустило и матеріяльну пудпору. Сесе наміриня, котрое майвидливо можеме стямити у діятельстві ‘москальського провадаря’ Адолфа Добрянського, даколи зафарбило ся и кїевськым, сежто украинськым надыхом. На жаль, сеся агресивна кампань пошкодила и русинськуй культурі, котра зачала вже была указовати серьєзні цінності. Александер Духнович, майславнійший русинський поет XIX. століття, автор русинського національного гімна, уд 1856-го года и сам зачав писати по великоруськы. Коли на місті битвы при Фегиредьгазі ставили памятный стовп,² ледвы мож было найти русинського поэта, жебы знав пару шорикув потовмачити на свуй материнський язык.

¹ Ёгом у южнуй Мадярщині. У храмі погребли велику княгыню по єї раннуй смерти.

² Там, де послідный раз віділи Шандора Петевфія.

Русинська інтелігенція из пувстолітним запозданём, онь на переломі віка, зачала ся вертати ид народови. У тум часі, правда, ‘великий рубиль’ зачав тамадовати из боку віры: у дакотрых мараморошських відиках, майбулше в околиці Ізы, ‘научені’ у Кієві попы ширили схізму, перехуд на православію. Сесе двиганя, у межевоєннум часі пак было муцно пудпорованое чехословацькыма урядами, а совітська власть учинила го єдинственным и пануючым, переломивши сѡпур попуства, приліпляючого ся ид своєю вірі, и русинського народа.

Шовіністичный панславїзм, ублеченый у пурпурову мантію комунізма, заказав не лем грекокатолицьку віру, но и русинський язык, русинську самоназву, огнём-желізом упалёвав так прузваний фольклорїзм. У книжнум удавательстві Карпаты ривні редакторы при переуданях усиловно переписовали по великоукраїнськы майліпші русинські романы, у нич не ставлячи елементарні основы фахової науки, в украинськум переписі появляли фольклорні зборники, итд.

Совітська власть, природно, усиловала ся розрушити и тысячолітоє мадярсько-русинськє братство. Исторично-фольклорні легенды пудняли на раны научных жерел, што дотогды дозволяли собі лем шарлатаны. Удтепирь не лем монографія, а й ани єдна політична брошура не могла вулишити главну тезу за ‘тысячолітый гнют’, за політику національного притолочиня пудкарпатського корінного обывательства мадярськым пануючым класом!

Нынї, прото, возрожує ся русинськє самоусвідоминя, и майліпші представителі Русинув дуже добрі знають, же доля сих двох народув (як и других народув Дунайського поріча) обща была. *Вірний народ Раковціюв* — хоть тулькі многі и так часто надіяли ся были — нигда не завагав ся у своєю вірности мадярськєму братськєму народови. Щи и в куртум межечасі уд первого віденського арбітража до новозлучиня Пудкарпатя ворохобу сїяли у первом ряді січовики-гардісты, што прихожовали из загуря (и, природно, за тьма інтересами стояча німицька вадь и румынська політика). Сам же русинський народ, из грекокатолицьков цирьковлєв у чолі, всокотив свою духовну автономію, яка, дякуючи вуголошиню Пала Телекія,³ за курті чєтыри годы стала ся реальных автономієв, первом політичнов самоорганізацієв сєго народа. Удну сєї адміністративної єдиниці рѡспоры правні и противостаня інтересув нигда не приближали ся до границь антагонізма.

Минулі пувдруга сто годов, а майпаче минулоє пувстолітє, не пруйшли бесслідно у животі русинського народа. Зачим процес національного самоусвідоминя, вже-вже реалізовавший ся было у добі возрожиня, пуд панславїстичнов пропагандов урвав ся, формованя літературного языка не завершило ся, не родили ся основні книги національної культуры (словники, монографії, фольклорні збирькы итд.). Щи велику силу має збруйница перебранных из московської мінты великоукраїнських ідей. Днись Кієв хуть-нехуть мусит усвідомити существованя Русинув, айбо — у первом ряді из помочов містных представителюв, котрі вже у прошлости вказали свою запроданость — кладе пуд сомнівок факт русинського ентїтєта, удкликуючи ся на удсутство общого літературного языка и довершеної духовної культуры (котрєє у немалуй мірі сам завинив), а на хлябкум полю історії и межуючых наук из акробатичныма фінтами пробує фалшовати факты и доказы русинського етногенеза. Пуд уднушным и меженародным напором так ци иншак прозвучала обіцянка, же у бланкетах исписув

³ Граф Пал Телекій, міністер-предсїдник мадярського уряду 1939-го года.

2001-го года буде фігуровати и самоопреділіня Русин. Айбо з опыта мож знати: не лем обіцяна будучность, а щи й факты прошлости не все бізувное діло.

Сись малый народ, вержений на роспутя історії, на потвержиня свої самобытности у первум ряді потребує вернути ся ид своим традиціям. Коріня має муцное, здоровое и нынішна ёго завданка не безнадійна у часі етничного ренесанса и регіоналізма.

Історична доля русинства не поспольна и пóуки приносит нам не поспольні. Пóуки сесі послужити годны хоть котрому народу Дунайського пóріча.

Андраш Ш. Бенедек

Історична Руська Крайня и Русинія днись

Утцюзнина Русинув сягат уд Спіша у сіворо-восточнуй части Верьховини до долины рікы Вышавы у Марамороши. Горна структура туй доста проста. В основі творит ся двома сильно почлененыма пісковцёвыма на́гуряма, и лем на дакулькох містах трафляют ся вапняникові бескіды, а май на востоку, меже Раховом и Великым Бычковом — крішталічне пасмо. Из боку Мадярської Низини границёв на́гуря є вулканичний Вігорлат-гутинський хрыбет. Из газдусько-землеписного никаня ид суй крайни, границі котруй ціле природно ся опредѣляют, приналежит и так прузваное торговичное пасмо, характерное своима пограничныма варошама, котрі повстали у містах, де горські рікы вукырлюют на рунину, котра туй ся стрічат также з дорогами, што збігают из перелазув. Майхарактернійшый тому примір Ужгород и Мукачово, айбо и Берегово, и Сивлюш,⁴ и Хуст, котрі сут у май членитум терені.

Рікы и потоки сѣї верьховини такой без уимкы вукырлюют на юго-запад, пак у долинах Уга, Латориці, Боржавы и Тисы скрютуют на запад у долину. У горішнум току сут щи доста глибокі зворы, пóрїча, котрі звыкли называти верьховинама. Рікы сесі такой сімболично споюют бывалища мадярського и русинського етносув и вказуют, же сесе органично єдина газдусько-землеписна цілов. По долинах рік, котрі ся валят на рунину, на вуйстя из зворув, ведут доста прохудні путі на перелазы, сежто міста, де Карпатськов ублуков майлегше мож перейти на антот бук. Перелаз Бескід ушиткого лем 584 метры высокый. На юго-восток за ним дале слїдує Ужоцькый (889 м), Верецькый (841 м), май чаже прохудный Пантер (1 225 м) и Татарський (931 м).

Землеписні податкы туй сут не прото лем, жебы нам зарисовати границі русинського бывалища у бывших жупах Мараморош, Угоча, Берег, Унг и Земплин, ай они нам готову удповідь дают на многі звіданя, дотычні залюднїня крайні сим етносом и ёго диференціації.

У часі добытя утцюзнины низинні відикы покриті были такой непрохудныма лісама, недозирныма водоиманяма, де річкы, потучкы даколи щезали меже мочаряма, пак дись дале зась укырлєвали гикой нова річка вадь потучок, фурт міняючи корыто свое и форму, натулько же домак нездубным на залюднїня робили сись відик. На зачатку лем ланц пудгуря творив пасмо залюднїня, а щи постійні поселища были у нешироких долинах рік, истїкаючых на Мадярську Низину, як приміром, у долині Боржавы. Уже само сесе пасмо чинило часть оборонної сістемы, а щи май горі за ним ся тягли чинині заломы, так прузвані *засікы*, сістема оборонных завад, котрых назначиня было задержати неприятеля, аж бы ся вломив круз перелазы, так прузвана *засічна крайня*, котра практично необывана была. Же мусай ўліпшити оборонну сістему, дало ся знати уже у XII столїтю, а татарськое вторгнута доціле вказало невалушность засічної крайні. Тогды зачало ся ставляня новых оборонных замкув и укріпіня старых, што за собов потягло доконечность нової габы залюднїня, котра бы могла застачати замкові газдуства. Ставля сеся за двасто-тристо годув подержала, а при нуй ся розмогло натуральное газдуство, у первум ряді скотарьство, котрое чинило основу про зачаточні формы уброблярського промысла и сим пудкріпляло годувну силу крайні.

⁴ Днишня назва: Виноградове.

Залюднєня крайнянських верховин — як тилькораз инуды по Европі — послїдовало за спознанєм Америки, а конкретно за одомашнинєм крумпыль и помїрно пузднїї тенгериці, што родили и по горах. Тогда розмогли ся верховинські поселища, и вулучивши зуправды невалушні на залюднєня высокогорські пасма, вуповнила ся селитва сїверо-восточної Мадярської Верховины, в тум числі и нынїшного Пудкарпатя.

Из сєго етничного масива, што образовав ся природным путєм и у природном землеписном окружиню, Трианон ўломив терїторїю, котру называв ко як мав дяку, за своим полїтичным нїканєм: Пудкарпатя, русинська терїторїя, Русинїя, Руська Крайна, Закарпатя. Русинська терїторїя не єдно из нынїшным Пудкарпатєм. Самоволя Чехословакув удрїзала уд русинського етноса значну терїторїю жуп Земплин и Унг, и долину Вышавы у Марамороши. Ведно з тым прикапчала ид Пудкарпатській Руси руинну часть, належну ид Мадярській Низинї, котрої жительство тогда такой вцїловї мадярськое было. Тысячолїтоє ведножитя продовжовало ся туй, у сьом піщїцкум резерватї, де мало вудержати испыт на твердость.

Бїзовно мож реконструувати ланц поселищ лем у пўдгурю и по долинах рїчок. На основї топонїмув и скупых свїдчинь архївных документув, майлїпші знателї предмета, Янош Мелїх, Іштван Кнежа, говорят за мїшаное славяно-мадярськое жительство у низинных вїдиках. В оборонных поселищах засїчної крайнї Мадяре у первум рядї несли постоянну воинську службу, а у долинах рїк усїдали ся Славяне. Уже тогда Славяне дїлили ся на три булші конарї (восточный, западный и южный), и даяк бїзовнїше задїлити сих крайняникув до дакотрого конаря мож лем из помочов интердїсциплїнарных методув, иньшых наук. Доста поплетены и процес далшого розвиваня пудкарпатського славянського ци русинського жительства, єдна за другов послїдовавшї габы и процессы залюднєня, формованя русинського усвїдоминя. Не чудо, же в службї полїтичных інтересув, вадь пуд їх впливом, часто самозванї ‘научники’ вунахожуют у великум числі легенды из історїї поселищ, фалшивї історичнї мїты из недобрї потрактованых топонїмув, из лїтописув, за котрї лем чули, из некрїтично взятых, нефахово и вдокремено уд контекста похуснованых ўрывкув вадь переповїстий історичных работ. Сякі работы мают быти крїтично перениканї, взявши на позур історїю формованя и розвиваня русинського народа и трагїчну павзу, яка настала у нюй.

Історія етногенеза Русинув: уд романтикы до позітивізма

Коли бисіда за еден такый народ, што нигда не мав даяк спозначно удокремену політичну формацію, природно настане сомнівок: ци дозріла сеся общность до уровня самостойного ентитета, на основі чого можеме посудити єї національний быток, єї місто у комплексі поязань из сосідныма народами. Се судьбовое звіданя: быти вадь не быти — котрое так многі и так часто кладут у жертву текучым політичным потребам. А удповідь, котру на нєго маєме дати, определит существованя сєї етничної группы, газдушьку и культурну історію, даколишні и нынїшні політичні жаданя.

Історію Русинув мож розділити на дакулько стремув, меже собов переплетеных, и самых у собі почлененых. Из дотеперь традиційно прииманых історичных концептув можеме вуокремити такі три: 1. Автохтонность. 2. Прихуд из Мадярами пуд везирьством Арпада, у роли союзного народа. 3. Приселиня. Модерна мадярська наука на основі листин и історичної крїтики приимат лем послїдну. Изглядователї, котрі ядро сєго звіданя штудуют поязано из політичным фоном, приимаючи сесю представу, ведно з тым, дают окремый позур на теорію українського ци русинського пріоритета и продовжателности и на теорію запертого розвиваня.

Меже сима ид первому концепту яже ся майбулше хыбных предств, легенд и усвідоменых ўкривинь. Як ся родят такі легенды, майлегше порозумієме из аргументації обективного научника, всеучилищного професора из Санкт-Петербурга, Алексея Петрова (пудля народности волїй го мож бы числити опонентом!): «Про інтелігенцію єдного художного и притїсненого народа докус порозумительна и природна туга, жебы у прошлости своєю глядати собі утїху... Історія карпаторосув, нажаль, лем ілюзія, марево... Сеся туга, вшелияк, не просто фалшива, но и шкудлива. Шкудлива, бо на бесплодну роботу удказує зглядователюв, и шкудлива, бо представляні герої застают перед очами зглядователюв правого карпаторуського героя, карпаторуськый народ.»

Фахову діскусію сесе рішителное заключиня історика, у прінціпі, ачий, годно было бы и завершити. Айбо буйный цвіт непохопної и неўчерпної людської фантазії и легковірности заслужує, жебы спомянути сесї легенды, бодай лем прото, обы увідїти їх мотивацію.

Коли по десятиліттях совїтського терора вобщє мож уже было за Русинув заговорити, дакулькі ‘научники’, восточно-словацькі и пудкарпатські, ‘унайшли’, же сись народ майстаршый у регіоні. Має такой 2000-літу історію. На доказ хусновали саму назву, *Рус, Русин*, итд., вшиткі форми и їх споминку в історії удносячи на себе. Тот факт, же слово *рус* тото майзачаточна назва варягув (норманув, вікінгув), які по сїверных ріках, по Волзі и Дніпру на своих легких барках онь Чорного моря ся добивали, нияк не муг ограничити розлет фантазії сих ‘научникув’, бо жерела и крїтику жерел они не знали. Сяк Русины, видав, рушивши из мочари Лаборця, Уга, Латориці, на своих легких барках мали дуйти до Чорного моря и штурмовати Візантію. Приимали на віру ши у прошлomu столїтію вугадану ганю, же єдна из сїмох споминаных пасавськым архієпископом Пілігрімом славянських епархій у Панонії ипен мункачська была. Не творили ся, же Пілігріма якраз знають як недостовірное жерело, ани з того не робили

проблему, же Панонія у тот час означала крайню на правум биризі Дуная, у тогочасных убстоянях удокременый світ, практично недоступный жителям карпатського пудгура.

Боронники продовжателности не берут на увагу, же сись край лежить на пути міграції народув, каждый народ, приходячы из востока стрічав ся на пути у Дунайськoe поріча из сим краєм на самум зачатку и природно, же кибы туй найшов даяку державну ўтварь, яка бы про нёго значила опасность, нараз бы зачав воєвати. На сих мочарёвых, лісоватых відиках, де легко ся было спрятати, мож было мати покуй, жебы пережити, айбо нияка організована державна формація туй ся вдержати не могла.

У представі чителюв сяких легенд природно появлят ся самостойное князство, єдного из князюв котрого, везиря Лабурця, споминают у дотычности из малярськым добытём утцюзнины. У романтичнуй переповіди великого вудумовача легенд Анатоля Кралицького, протогумена мункачського василіянського монастыря и здалого писателя, сись испомянутый в єдном місті у літописи Аноніма славянськый князь подвигат ся на послідного пановника самостойного русинського князства, котрый у часі малярського добытя утцюзнины княжив в ужгородськым (не иншак!) замку, а по добытю котрого при побігах був забитый над ріков, котру по ёго смерти назвали Лаборець. Кралицькый, поетичный переповідач легенды, не знав тогды, бо історія языка лем пuzднійше того убявила, ож не землеписні назвы носят имена історичных постав, ай ипен наспак. Каммай сесе потвержат ся дотычно майтрималійшых назв, якыма сут назвы річок, бо річки застачали условия живота.

Не дустав позур Кралицького и тот друбный археологічно-історичный факт, же днишній Унгвар пуд сим імнём стоить уже на тритюм за шором місті, а перед тым був у хутари днишніх Капушан и Горян. Унгвар на ёго нинішнум місті появил ся у добі Анжуйськуй, сеж много пuzднійше того часа, за котрый говорит легенда. И накониць, названя Унгвара Ужгородом сесе вугадка XIX. столітия, а у слові Унг назальный звук прозражує дуже давну славянську природу назвы. Хуснованя назвы Ужгород меже русинськыма и вообще славянськыма писателями окрем Кралицького пропаговав лем протоєрей Євген Фенцик, май образовані представителі панславістської ідеї лем дуже бездячно прияли сесю назву. «Я намісто Унгвар говорю Ужгород, хоть поправді народ сесю назву на спознає. Се лем вугадана назва, айбо не є ниякої причини, жебы сьме ю удвергли, бо дуже добрі звучит по славянськы,» писав у своуй роботі Етнографична Мапа Руських Земиль Малярщины, вудануй 1910-го года у Санкт-Петербургу Томашевськый! Взявши се вшитко на позур, романтичні історії як органічну часть русинської культуры подобно тому маєме приймляти, ги приймляеме малярську романтичну літературу: як элемент національного усвідоминя.

Волій чисто політичне намірня вказує тот ганя, же тутишнєе давное обывательство было частёв силної восточної державы из центром у Києві. Сесе держава така силна и організована была, же добываючі утцюзнину Маляре и не ставали из нёв у войну, ай дале потягли, лем пuzднійше, як прийшли у силу, у XII. столітию, забрали собі сесю крайню. Туй явно: помалый перехуд уд сістемы засічної крайні до сістемы замкової обороны путають из фактичнов силов державы.

Главна ідея другого концепта сяка: карпатські Русины усіли ся у сіверо-восточных Карпатах и на межуючых відиках у єдном часі из малярськым добытём утцюзнины, мали туй самостойну Руську Крайню, у котруй княжили уд XI. столітия потомкы корольського рода, и лем у кунци XV. столітия истратили свої привілегії.

Чим мотивуют свої романтичні предстavy боронники сёго концепта? Їх первый аргумент, же хроника Аноніма свідчит: из князём Алмошом и Русины прийшли до

Панонії, и щї в добі непознатого хроникаря жили у порузных частях державы. И сесе правда. В інтересї пограничної обороны поселили їх, приміром, на западных границях, в Оросварї, жили и в жупах Новырад и Сїладь. Айбо туй нич ся не говорит за громадное організованое приселиня на відик Вирьхнїї Тисы. Исе добрі стямили пирві критики сїго концепта Антонїй Годинка, Александер Бонкало, Іреней Кондратович, вадь ипен уже спомянутый авторітетный Санкт-Петербурьський научник Алексей Петров. Археологія у послїдних десятиліттях дала сїму концепту щї иншое вусвітліня. У гробах мадырьських добывателюв утцюзныны часто находят западный ўзбруй, што свїдчит, же се были варягы (норманы), котрі помагали и Кїевськуй Руси, жебы стала ся муцнов державов. У жупі Берег, у найдищу Чома, што удносит ся ид сїой добі, окрем оружия найшли и дуже высокі кустякы, які ниякраз не могли приналежати Мадырям. И в сїом свїтлі зуправды мож порозумїти топонім из сосїдства Шарош-Оросї, котрый у близинї боржавського вольного поселища (пузднїйше немешського), бізовно указує на катунську часть жительствова, поселену у засїчну крайню в інтересї обороны боржавського замка.

На далшуй гарадїчі легендарія находиме аргумент за *самостойну Русинську Марку (Marchia Ruthenorum)* и єї князюв из корольського роду. Опровергнутя сїго аргумента майяснїйше подав Александер Бонкало у своєю монографїї *Русины (A rutének)*. Первый історичный доказ, што туй ся хуснує, ото *гїлдесгаймська хроника*, котра пуд годом 1031 так пише, ож сына короля Іштвана, котрого кликали *dux Ruizórum*, на ловах роздер дик. Ися хроника має и так уже надгнитое имня, нїмицькі научники держат ю за півирьхову компіляцію, а достовірность цїтованої податкы щї май знижує тото, же князя Імрея, булшу часть свого живота перебывшого у молитві и постї, воспитаника єпископа гелирта, вказує як ловця, што за шість днюв до назначеної корунації пушат ся на ловы. Што ся тыче княжого титула, дакус иншак го уточняє мадырьсько-польська хроника, котра Імрея кличе *dux Slavoniae*. Жона бо Імреєва была дївка горватського короля Кресїміра. Славянська сопружница из далекої далечины наводит нас на имня, што ся видит логїчнїйшое: князь восточного погранича. Ключ, видав, ипен туй, у словї 'határörvidék', пограничный стражный відик. Бо у франкськуй, пак нїмицько-рїмськуй бировани се была єдна из форм організації обороны и нападу, основана на замковуй сїстемі, и сякі установитвы все несли имня тої державы, народа, против яких они ся установлєвали. Сяк мож потовковати вусловиня *Marchia Ruthenorum*, у біографїї залцбурьського архїєпископа Конрада, написануй меже годами 1170-1177. Автор похусновав сесе вусловиня говорячи, же король Бийла II. из войськом здержовав ся в описовануй прошлости на восточнум пограничу, и се реально, бо тогды хотїв перитяти вторгнути из Галичини претендента на трон Борїса, сына короля Калмана.

Сякі несїстемні и случайні податкы, точно так як землеписні назвы *Alpes Ruthenorum*, *Alpes Ruthenie*, *porta Ruscie* фіксуют лем дотыковї точки, а не усїлий там народ (пор. ўсловиня из руських хроник: угорські горы, угорські ворота). Задумати ся бы треба, ож чом сякі назвы сут лем у жерелах, далеких уд Дунайського пórїча, а у тутишнїх хрониках (напримір у *Váradí Regestrum*) нич не споминат ся за такое князюство. Правда, факт, ож само Пудкарпатя цїле было частєв єдного булше-менше ясно окресленого князюства, бо в добі Арпадовуй, жебы ся вуваровати вуйнянитві за трон, молоджым прїнцам давали зимлі у восточнуй части державы, в тум числі и часть засїчної крайнї, што припадала на нынїшное Пудкарпатя, де уже уд доста скорого часу поселили ся были корольські пудданї. Первым мадырьськым корольам по дяцї было

ходити на лови и здержовати ся в Угочи и Берегу. За исе говорит назва Királyháza⁵ и даколишна Halászi,⁶ а также даколишна назва Beregsaca⁷ — Luprechtszásza, позад имени меншого брата королів гйзы и Сятого Ласлова.

И сам Бідерман, прекрасний історик, чувствовав недостаточность сих немногих, росіянних и легко опровержимых податок, айбо, трафивши у лапачку гіпотетичного думаня, ганув, ож поправді существуючі крайні, познаті из пuzднійших листин (шарішська, земплинська, ужська и бережська), колись творили єдну цілов, и тотя скорше спомянута *marchia* могла быти варіантом назвы тої цілови.

З иншого боку, факт, же у листинах майскорше уд года 1364 на юг уд Мункача зафіксовані дивять волошських сел, што мали у чолі вайду. Вусловиня ‘крайна’, ‘краина’ изгодя дустало смысл ‘округ’ (*járás*) и ‘панство’ (*uradalom*) и сяк фігурує надале в описах Гуменського замкового панства Другетув, пак Берченіюв, и мункачського замкового панства, пuzднійшого маєтку Раковціюв.

Туй яло назвати ши дакулько податок, што наперед основані на хыбнум пониманю листин вадь на недорозуминю. Єдна, из часу Бийлы III. говорит за доходок малярських єпископув и сяк пише: «Архієпископству калочському пудлігат... и єпископ бігарський, котрого престул в Оросі находит ся.» Туй явна похыбка у писаню и бисіда є за Оласі коло Варада. Айбо чиський історик Халупецький у часі чиської експансії на пудкріпу славянського легендарія на сюй основі заключає, же у XII. столітю масив руського жительство тяг ся уд Карпат до южної границі жупы Бігар. Ачий не даликі будеме уд правды, кидь предпонадеме, же се не шмок, не хыба, ай наміреноє вукривиня. Далє сюды належит тотя споминка у письмі папы Євгена IV., же у Малярській Краині и в Ардялі “*nonnulli Rutheni nuncipati*”, сежто у невеликум числі живут Русины. У потовкованю чиського історика Любора Нідерле: 1446-го года *многочисленна* руська людность жиє у Малярській Краині и в Ардялі. Накониць, сюды належит и тотя листина из 1299-го года, котра якобы говорит за Григорія, князя Русинув. Листина сяк пише: «*Nos, Gregorius, comes de Beregh, officialis Lev, ducis Ruthenorum.*» Як знати, Лев Данилович, галичський князь оженив ся на Констанції, дівці короля Бийлы IV. и дустав у віно мункачське панство. Зачим сам не годен був издалеку володати на тум панстві, дав тотя право жупану жупы Берег. Значит, текст треба товмачити так: «МЫ, Григорій, жупан бережський, справник князя русинського Льва.»

Из сякыма ‘податками’ сторонники ідеї самостойного русинського князюства даколи у страшні мочарі заблукали ся. У часі збур князькув, великашув избурился против короля Ровберта Карола и жупан Земплина Петуня (Pető), из немешьского рода Аба. Карой Мийсарош у своєю історичнуй роботі вказує сєго великаша як оборонителя православной віры и провадаря руського народа. Дуже здальный, айбо прилапливый на легенды Гіадор Стрипський про булшу правдоподобность славянізовав му имня на Петенько. Далє малярський великаш-католик трафив, дякуючи гренджі-Донському и до красного писемства. Уд того часу восстаня Петенька у містнуй історії стало неопровержимым фактом, котрый перебрала и совітська ‘фахова’ наука.

⁵ Дословно ‘королева хыжа’, ныні Королево.

⁶ Дословно ‘Рыбарьськое’.

⁷ Ныні Берегово.

Тритій концепт, приселіня, окрем фактв, доказаных листинами, спряжений из єдно дуже вопроснов історичнов представов за поставу и діятельство Теодора Коріатовича, збіглого літовського князя, сына літовського фєвдалного князя Коріата, котру представу русинські, чиські, украинські, руські и дакотрі малярські научники приймяют як факт уже дас двасто годов.

Літва до середини XIII. століття терпіла уд межесобных свад. Як результат столітних централізуючых змагань створило ся Великое Князюство Літовськое, котрое собі пудволило значні теріторії на просторах білоруських и украинських. У кунци XIV. століття Літву уже видиме силнов и роспросторенов, искладенов из двох союзных великих князюств. В єдном ягелло прияв христіанство и вубрали го на короля Польші. У другум Вітавас Великий (1392-1430), тютчаник Ягеллув, истворив ши муцнійшу централізовану державу, и панованя єго росширило ся уд Балтика до Чорного моря. Централізуючи державу перемагав сопур фєвдалных князюв и тогды менший сын Коріата, Теодор, князь подольський мусів був утікати. Прияв го король Жігмонд, як тромфову карту у своих планах против польського короля. Жебы му застачив живобыть, дав му на роспорядку мункачськое панство, котрое пустом стояло уд 1395-го года по смерти королиці Марії и дале ся числило корольським маєтком.

На имня великаша Теодора, котрый ся здержує у Малярській Країні, натрафиме первый раз у листині Жігмонда из 1398-го года. 1401-го года называт го листина первый раз *dominus de Munkach*,⁸ 1400-го, 1404-го, 1406-8-го, 1411-го жупаном бережським, 1404-го ши и жупаном сукмарським. Єдна Жігмондова пуднійша листина (1419) споминат го як справника корольського замка Мункач. Важно, же сам Теодор до кунця хусновав титул *dux Podoliae*, ани вун сам, ани дако инший не называт го нигда у листинах *dux de Munkács*. Яким то кіпом перевернув ся у легендарію на князя мукачовського, а з тым и на містного русинського князя?

Кидь поближе поникаєме на сесе звіданя, увидиме, же и сесе, як туюкое иншоє, має матеріальний спак. Монахы мункачського монастыря повадили ся из мункачським католицьким плебаном за право зберати діжму. Тогды, жебы засвідчити своє обычаєвое право, написали фалшовану листину, котру датовали 1360-м годом. Задарь же фалшивость листины доказали Антоній Годинка, Алексей Петров, московський всеучилищный професор Голодняк, задарь же вказали на нещастно вубраный датум, на факты фалшивости письма, стіля, языка: велика часть русинських и инших славянських писателюв ши и нині тоту листину бере за праву. Сись многостолітый спор нерозрешимый: фахові аргументы приця туй стыкают ся из національным чувством и міняючов ся по формі, айбо не по содержанию політиков.

У листині Коріатович фігурує як основатель мункачського монастыря. Туй натрафиме на такое твержиня, же князь прийшов до Малярської Країны из 40 000-ным допроводом. Се, очевидно, было бы рішителным про демографичный состав містного жительствова, єго происход и єго язык, айбо твердо вопросное, як у тых часах, пругнанный из дня на динь Теодор годен бы був організовати такое громадное переселіня. Історикы Єнев Сабов и Вілмош Бийлай не случайно зазначають, же такой великаш, што мав 40 000-ный допровуд у тых часах бізунь не мусів утікати. У пудписі листины Теодор Коріатович названный князєм мункачським.

Туй не ладиме розберати многостолітый спор за достовірность листины, прото мусиме спомянути за єден ціле значущый придодай XVIII. століття. Животні інтересы

⁸ Панувник мункачський.

монастыря на горі Чернек, респективно епархії подвигнули Іоанікія Базіловича, васіліянського протогумена, вшорити вшитко, што в ёго часі мож было знати за мункачську епархію и ведно з тым за пудкарпатських Русинув. Ёго великанська робота (*Brevis notitia...*) появила ся у Кошицях меже годами 1799 и 1804. За главну завданку поклав собі потвердити достовірность спорных документув и фундацій, вшорити именний лайштрик мункачських епископув, и тым потвердити правосилность и законность епархії. Могуча шеститомна робота, вшеляк, вуповнила завданку уд сих намного булші и, на кунцёву міру, стала ся майважнійшым зборником документув, документальным жерелом русинської історії.

Хоть яка спорна Коріатовичова листина — уднявши ёї преувеличованя, из легенды ўведені практичні заключиня — Коріатовичова бая не иншое, лем запоздала легенда русинського генеза и элемент національного усвідоминя. Статуя у мукачовському замку, Корятовичова площань в Ужгороді сунт матеріяльні образы тої легенды, и так їх треба приймляти.

И хоть подольський літовський князь сам не був Українець, не був также ани римокатолик, ани грекокатолик, ай якраз пудля нинішної стямки — поган, сімболізує тверду традицію другого в історії Русинув монастыря грицького обряда (первый, грушовський у Марамороши, був спустошений), традицію мункачської епархії, розвившої ся из нёго, а зачим народ сись не мав иншу автономію окрема церькуноі — и само русинство.

Майтвердійші представителі концепта приселиня у Мадярській Країні — Антоній Годинка и Александер Бонкало, айбо и многі меже славянськыма научниками сёго никаня ся держат. Любопытно, же и совітська ‘наука’ тоже, лишивши за Русинами пріорітетні права автохтонув, в иншум держит сесю лінію, тадь так ‘яснійше ясного’, же меже Русинами и Великоукраїнцями не є ниякої національної, етничної розлуки. У розвиваню концепта приселиня, ачий, Александер Бонкало був май радикальний. Рішително твердит (у хронології часто ся удкликуючи на Антонія Годинку), же тоты Русины, котрых давні хроникы познают на порузных містах державы, ничраз не маот общого из нинішныма жителями Пудкарпатя. Сесі послідні лем по татарському вторгнуто, по ліквідації засічної сістемы прийшли у многых габах приселиня на свої днишні бывалища. Король Бийла IV. россяглі хутарі за засіков роздарёвав своим пудтримователям. Землі доста было, лем робутных рук помало. Землепаны удты вербовали населникув, де из вшеляких історичных причин дуже небізувное житя было. Из Карпатського загурия, из Галичины, Буковины, щи й з Подоля гет многі дячно пуйшли, лишивши свою утцюзнину, жебы з надіёв на ліпшое, май людськое житя основати нові села на другум боці границі. Перед тым (и рунобіжно из тым) пробовали были землепаны Волохами населяти крайню, прото, сёму вандрувному народу чажко, не по дяці, было сісти на єднум місті. Приселиня Русинув організовали шолтисы и кинизі (перва назва хусновала ся волій на западі, а друга на востоку). Перва позната шолтиська листина из 1322-го года валушна. Из работ Антонія Годинки и Александра Бонкала, а в новійшый час — Пала Енгела, Пийтера Токача и Іштвана Удварія — шолтисув и кинизюв можеме и на имня знати, достовірность контрактув їх беспорна и сьяк, по нинішнуй термінології, шолтисы и кинизі сесе пудузятники, што на договорных условиях землепанам привели кмитьські фамілії. Кидь и самі ладили туй сісти, та наперед собі вуязали пост бирова, из ним приходячі прівілегії, кидь не ладили, та тогды, дуставши належну за службу платню, дале ся пудимали привести новых кмитюв.

Населники новых сел майнаперед мусіли вуортовати ліс у хутарю села, поставити хыжі, розорати поле. Зато даякі годы вуюті были спуд плачinya дани. Їх правный статус на булшині великостаткув и дале бив особішний. Май на многих містах самі шолтисы и кинизі, сільські бировы зберали дань, и дань тота раз же обычно менша была, гикой на долинських крайнях, а другый раз, дуже часто меже условиями были не земледілські, ай лісні роботы (збераня и сушиня грибув, лісных плодин), што самому газдови давало ширший простур пудимательства, а з тым и ліпшый доходок.

Видав, нико ліпше не знав сесю габу приселиня, гикой Антоній Годинка, што у своей монографіі Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатських Русинув, появенуі 1923-го года, у спеціальнум оглавку занимат ся сёв темов, окреме по каждой жупі. Не так давно історик, академик Пал Енгел найшов податкы и проштудовав скорое заселиня хутарюв за засіков у жупі Унг. Пудля ёго шацованя теріторія, вуслобожена по вторгниню Татарув, была пиля 2000 км² вадь 320 000 кадастровых голдув. Залюднния ишло уд засікы у бук границі, сежто пирві поселища были майближе ид центрам панств. Залюднния інтензивно ишло до XIV. столітия. Далє сись процес испомалив ся и лем у XVI. столітию завершив ся. Податкы Пала Енгела говорят за 44 села жупы Унг, основані по годі 1552, розметані дас на половці теріторіі за засіков.

Из монографіі Іштвана Сабова маєме доста точное знатя процесса залюднния жупы Угоча, а за жупу Мараморош, котра ся заселяла дакус изгодя, детальні податкы маєме из роботы Вілмоша Бийлая. Из жупы Берег подобных цілоохопных робот не є, айбо маєме часточні податкы и знаєме специфіку організації жуп, из чого мож и туй реконструовати процес залюднния (лем пасмо Свалява — Липча и долина Боржавы потребовали бы окремішого зглядования, никаючи на їх специфіку).

Главно Антоній Годинка, айбо й Александер Бонкало из того вуходили, же хутарі за засіков домак безлюді были, такой герметично запирті перед селитвов. Прото у животі нич не є такое єднозначное, и сесе статичное никаня, хоть и потверженоє листинами, валушно бы ближе и зо вшиткыма óтінкыма проштудовати. Єдно из главнійшых утвржинь широко приятого концепта пуднійшого заселиня, же на южных обочах Карпат ипен тоты етнографичні группы живут, што и в загурю (лемкы, бойкы и гуцулы), язык їх докус близкый, матеріяльна и духовна культура тоже доста родинська, такой-такой єднака.

Се ціле правда, вуявши майбулшу числом группу пудкарпатських Русинув, долишнякув, котрі живут на покрайных хутарях, дотыкаючых ся малярського масива. Уважнійші зглядователі сёго, меже нима й Александер Бонкало, не нашли меже етничныма группами межуючої Галичины аналога сёму этносу. Сам Бонкало на потвржиня своего никаня глядат місто происхождения на удаленійшых теріторіях. Совітський український етнограф, познатый як прекрасный фахман, П. В. Лінтур при публикації своих фолклорных зборникув удмітує особішності долишнякув, як 'покаженный, зараженный чужым впливом' матеріял. Иншак рішив проблему музикознатель, етнограф В. И. Гошовський. У своей збирьці співанок, опубліковануі у Москві, сохраняє многі особішності говора, ведно з тым текст приспособлює ид нормам українського языка и подає щи товмачиня по великорускы.

Не случайно, же у совітські часы непрестанно вели перемаганя проявув 'фолклорізма'. Творы, што были давнійше написані, в ужгородськым книжнум удавательстві Карпаты 'кваліфіковані' редакторы переписовали по великоукраїнськы и остро стояли против каждой пробы дати первенство містным особішностям.

Концепт приселиня, фахово є май приятливый, має прото даякі небізовності, и на тых основуют свої предстavy сторонники теорії запертого розвиваня. Важное в основі їх никаня, же и вни сповідуют продовжателность, лем не из восточнославянським вадь великоукраинським народом, ай из гіпотетичным славянським етносом, што туй мав васальное князюство пуд южнославянськов (булгарськов) володов вадь жив у поязанных меже собов меншых броньках, при котрых были замкові газдуства. Як уже споминали сьме, Мадыре при своєм приході туй поправді найшли славянськый етнос. Мож бы, ачий, посомнівати сесь ўказ Анонімуса, кыбы го не пудперали податкы археології, історичного землепису, топонімы.

Што ся тыче археології, ши и сторонники восточнославянської продовжателности мусят признати, же тутишні нахудкы мают аналогы и на теріторіях западно- и южнославянськых, булше того, у даякых аспектах лем там. Ведно з тым, операти ся лем на археологію при дефініції історичного етноса, не докус коректноє рішєня.

Подакоды рѳспурное потовкованя містных топонімів из того вукурлює, же научники не дали позур на міграційні потоки XIII-XVIII. столітєя, ани на часо-просторову сінхронізацію. Пудля того у первум ряді ся має дати позур на тоты топонімы, што удносят ся до археологічных найдищ и споминают ся у середнєвікых жерелах. Кидь сопоставимє языково-історичні, археологічні податкы из неповныма податками жерел, очевидно, же споминаный у тогочасных хрониках на сую крайни народ быв, мож ганути, южнославянськый. Изглядователі такой єдноголосно говорят, же сись народ из часом пропав, асіміловав ся натулько, же податкы из XIV-XV. столітєя лем дись-дись указуют по нюм даяку сліду.

Тым кіпом, дотеперішні зглядованя, доказателно достовірні документы єднозначно пудперают никаня сторонникув концепта приселиня. Мусай при сюм уважати и на тото, же обективні зглядованя, котрі бы ишли сим стремом, добрых пувсто годов як урвали ся. Совітська доба на возможності як археології, так и языкознательства клала пута. Спорні давні документы и доднись не вдало ся фахово и на модернум уровни проштудовати. Компілації, основані на некрітичнум похуснованю предешных робот тепирь сут препинами и додаточнов тирьхов. Перед научниками ши все стоїт завданка доповнити пролишки и нарисовати средствами розличных наук повноцінний історичный образ.

Ид новому сінтезу

Як видиме из повіженого, дотеперішні научні результати не удповіли на вшиткі звіданя етногенеза Русинув. Ведно з тым, русинське самоусвідоминя, очищеное уд політичних мотивацій — доконечна составина національного ідентітета и понаглят на тоты удповіді. Тото самоусвідоминя мусит пояти до ся вшиткі духовно-культурні внескы прожитої історії, вшитку цілов прожитої общої судьбы из тутишныма народами, котру не годна описати нияка статістика и ниякі числа — за реаліями пробытку и всокочиня єдного малинького народа крющый ся домак байный глубинный інстинкт и тугу самоопреділіня.

Ради того изглядователі русинської історії не мали бы ся здрыгати ани перед так прузваныма кынешныма вопросами. На належное місто бы мали покласти уже такой машинально повтаряні, як факты приимляні предствы, определити історичну, локально-історичну вадь культурно-літературну роль и міру про романтичні баї. Все бы мали мати усвідомено, же накулько бы ся не віділи пересвідчиві позиції научника, все їх мож уточнити. Удносно теорії присеління *даякый сомнівок може настати кидь задумаєме ся над двастолітыма контактами давнійше асімілованого и новопривандровалого жительствова.*

Заставлят ся задумати и варованя тых научникув, котрі упозорняют на важность інтердісціплінарных изглядовань, же сесі дві составины жительствова *генетично* не тотожні. Хоть ныні уже сеся проблема ся штудує поправді дакулькома конарями науки, генетика щи не взята у вузбруй. генетичным описом обывательства восточных Карпат занимат ся Іштван Кіселій у россяглуї, цілоохопнуй антропологічнуй роботі Народы Землі — Европа. Тісну капчу меже антропологієв и генетиков не є што пояснєвати. Антропология штудує вонкашні знакы: фарбу очи и кожї, форму головы, высоту тіла, итд., но при тому и частоту базовых генотіпув. генетика же, упрощено кажучи, изглядує вднукашні закони тых людських тіпув, котрі за вонкашныма знаками класіфіковала антропология. Хоть термінологія Іштвана Кіселія у руських и украинських монографіях, у товмачинях не докус бізувна, податкы єднозначні: на обох боках Карпат антропологічно єднакое жительство, альпо-дінарського тіпа (основна маса Украинцов дніпро-карпатського тіпа). Факт наводит на звіданя, а звіданя на удповідь. Знаєме, же туй жили предкы днішніх южных славян, давні *карваты*, котрых изгодя назвали *білыма горватами*, и котрых существованя нико из історикув не сперечат.

Представме собі, лем гіпотетично, же нынішні славянські жителі Карпат потомкы тых білых горватув, и сохранивши свої єднакі призначності, розвивали ся дале у два стремы. На сівернум, сіверо-восточнум боці приближали ся ид обєдиняючому украинському языку и культурі, докуль на южнум, юго-западнум — не никаючи на присеління генетично тотожных и числом переважаючых загорян — сохранили и розвили свою особішность, на основі чого мож їх назвати Русинами. Сяка гіпотеза може удповісти, чом паралельно сут лемкы, бойкы, гуцулы и рішити не єден такой роспур (як наслідваня топонімив на Вєрховині и подобных відиках), який опонуючі історичні школы годны были рішати лем у формі категоричных імперативув.

Вшеліяк, удповідь мож дустати лем по многих изглядованях, класіфікації и потовкованю жерел. Яка была роль волошського пастырського елемента, котрый бив пестрый етнично, айбо все лем приносив из собов дінарські особішності

А чом бы не представити собі, же ипен як результат того непрестанного и порунано пуднєго присеління украинський и русинський языкы днісь такі близкіг Хоть познаті

європейські народи и при много меншых языковых розлуках указали свою самостойность. И хоть се примір из иншого регіона, припомянім, же днись многі етносы, стративші, забывші свуй язык, сохранили при тум свою національну відому, основану на усвідоминю традицій. Час ся лишити сталінського опрєдїліня націй.

Мадярська наука у наш час много робит, жебы ся приблизити ид новому сінтетичному пониманю нації. Туй меже первыма треба пудняти роботу Іштвана Удварія, талантного ведучого катедры української и русинської філології Нїредьгазської Высшої Школы, но не мож не стямити и роль изгядовательського інститута при Краинській Русинській Самоуправі. Ёго ведучый, Тібор Мікловш Попович, при популяції біло-горватській важныма держит и аварську, и мадярську из часу добываня утцюзнины, німицьку и румынську, давноруську, польську и українську у формованю русинського етноса. Пудля нєго Русины такый сериднє-славянський етнос, котрый сформовав ся у зоні стыку восточных и западных славян як ллятина дас туцта етносув, што жили у етничнуй гаморі Карпатської котлины.

Нові просторы про згядованя, тым кіпом, все май ясні, все май видливі. Фахова робота, прото, потягне ся и на десятиліття, а вузвє теперішнєсти потребує незадлену удповідь.

Сяка удповідь и при поплетенум етногенезі єднозначна. Русинський народ сущєствує, зачим сам себе так опрєдїляє.

Языкові и культурні змаганя, што держали до кунця добы возрожиня, пак напрекур політичному гамованю наново укрїпили ся, а по пувстолїтум терорї зась пудняли ся, тото усвідоминя потвержуют. Феліпе Фернандес Армєсто, научник катедры новочасної історії оксфордського всеучилища у своуй книзі Народы Европы, в окремуї статї пише за Русинув, при тому дає на позур, же главна завада росту національного усвідоминя — несформованость літературного языка. З другого боку, тот факт, ож 1-го децембра 1991-го года на референдумі — коли рішали за независимость Украины — 78 процентув жителюв ўповіли ся за автономію (хоть знаєме, же сись пункт бюлетєня був нароком сформулований имглаво українськыма органами, які ся боят сепаратїзма), оцінює як латентное чувство усвідоминя особішности.

‘Наука’, яка ся орієнтує из центра українськыма централїзаторськыма змаганяма не може быти міродатна у суй проблемі. Приміром, у мішанум українсько-мадярськым комїтетї, котрый и так максімально змагат ся убкрятати всякі конфлікты, українські члены у кунци 2000-го года настоюют на никаню, же прихуд Мадярув став ся не через Верецький перелаз, ай из боку нижнєго Дуная! Туй явно намісто научного аналіза жерел на передину стає актуальний політичний інтерєс, у сьом случаи до днись як гурькое мemento напоминаюча за себе проблема повбновиня помяника мадярськым добывателям утцюзнины на Верецькым перелазї, котрое ся плановало, айбо мусїло ся удкласти перед нападами. Зачим містное обывательство нич не має против того помяника, штобулше из гордостєв пуддержує тот проєкт, и туй видко пудкопну роботу тої удумераючої пануючої еліты, котра вшиткыма силами спєрат природное житя сєго регіона сериднєї Европы, хоть и за ціну десятков тысяч людських животув.

Сєся унаслідована из прошлости номенклатура спєрат нинї и розвиваня русинського ідєнтїтєта и своим панованєм у масмедїях держит в інформацийным вакуумі змаганя містного жительствова творити свою культуру.

Непредузятый научник, независимый изгядователь, не смїє дати ся овплывнити текучуй політиці. Зато днись у світлі фактув мусимє говорити за самостойный русинський ентїтет и дати на сєсе позур при історичных и сінхронных изгядованях.

Русинські століття

У часі меже 1939-м и 1944-м годом так ся вказовало, же годно ся розвити русинське усвідоминя, родит ся єдиный літературный язык и зачне ся росцвіт культуры. Стало очевидным, же и русинську історіографію треба будовати на новых закладах. Іреней Кондратович у первум числі кварталника Зоря-Најнал, порунуючи романтичні легенды и їх опровержня, из нещаднов отвореностєв говорит: «не маєме політичної історії, не маєме героєв, задарь ся усиловали таких створити наші історикы. *Наша права історія крє ся у нашої соціально-Газдуськуй прошлости, у соціально-газдуськум животі русинського селянина. Тоту правдиву, фактичну історію написати...*» має нарожуюча ся русинська фахова наука.

Туй додаєме: другое важное и через многі століття живое жерело — *історія цирьковли*. Цирьковли Русинув, котра восточным обрядом споила ведно русинство, а по унії грекокатолицька цирьков у сьом регіоні тотожна была из русинством.

Майліпший знатель русинської історії, Антоній Годинка признав сесе уже на зачатку ХХ століття. Ёго монографія Історія мукачовської грекокатолицької єпархії (*A munkácsi görög-katolikus püspökség története*) не лем церьковно-історичное діло, ай доднись майважнійше жерело історії регіона. Также и вун добрі відів язаня меже соціально-газдуськум животом русинства и так прузванов 'великов' історієв. У своєю невеликуй монографії за Русинув, котру вудав 1923-го года, вказує положиня мараморошських селянських газдуств, тот порунано високий благобыт, котрый при натуральном газдустві в общих інтересах землепана и кмитя сформовав ся и держав за довгі століття.

Сесі удносины землепана и кмитя закладали ся на природных окремішностях регіона. Годувна сила малого селочка, покладеного в узинькуй долині потока, лем ведно из хуснованєм полонины и ліса могла стачити на покритя потреб усе май множачого ся жительство и жадань землепана.

А службы новопоставеных сел часто и зуправды любопытні были. Интересантний примір сєму вказує установлююча листина унгарського єзуїтського колегіума, поязана из имнєм Яноша Гомоня Другета. Колегіум переносили до Унгару 1640-го года, у кунци добы сих традиційных газдуських удносин. Щедрый дарительный лист дає напуту унгарському справнику колегіума, пудля котрої «на перевуз негашеного вапна, воды, піску, дерева, циглы тай иншого тирьху фурт шість бірешських возув має быти на роспорядку, два легіні бірешы, при каждом по шість волув має быти, єден палір из драбантом, котрым плацу, кост, питя, шатя Унгарська и Гуминська крайня буде застачати каждый гуд... Єден бірешський вуз має быти из округа крайника Заєчка, другый из Бранкового, третій Беленського, четвертый Верхевиная, пятый Бреня, а шестый Копача, ведно из легінями тай из їх платнєв застаченый. Окрем сєго, кидь ся помножит возива, та щи булше возув годен росказати унгарський справник. Из сих шістєх округув дощкы, шинылы, ляці, кузлы, зрубові геренды, алаші и повалові геренды, рінь тулькі собі роскаже, кулькі потребовати буде на ставлю. Жебы все доста было вапна, два села Унгської крайні, а то Перечин и Раково, уд иднись беручи испуд всяких инших работ слобожасе, а лем на рїхтованя вапна роспоряжаєме.... и на палиня циглы валушных дрыв у здубнум часі и доста росказуєме навозити, дати позур як на пец цигловый, так и на фарбу цигел, жебы даяков незбавостєв не погубили ся.»

Ставляня колегіума лем своєв величинов была работа необычайна, а иншак службы русинських сел подобні могли быти и переже, видав, туй мож відіти, же не за даякі нові роботы говорит ся, ай лем за привычні ремесла сих сел. Тым кіпом, хусны землепана у первум ряді натуральні, природного характера были. «Ко Русина має, тот ушитко має» — так говорила тогочасна пословиця. Зато мож порозуміти, же паны великостаткарї и свої інтересы боронили, коли змагали ся сохранили русинські привілегії. III. клавзула закона 1484-го года и XLV. клавзула закона 1495-го года, котрі изгодя назвали Матяшовым⁹ и Владиславовым¹⁰ декретами, вуюли Русинув испуд плачиня корольської дани. Коли, правда, централізована волода у державі трафила у чужі руки, нависла угроза и над сима привілегіями. Двасто годув держала сеся вуйнянитва за вужераня русинських кмитьських газдуств, сєї надзвычайно крыхкої структуры, и накониць нещастным поворотом історичных подій (ослабиня и фактична страта независимости Ардяля, ид котрому были прикапчані сесї відикы, восстаня куруцув и поражка Раковцієвої слободителной войны) побідила цісарська комора. Надзвычайно видливо описує сесе вшитко у своєю книжці за Русинув Александер Бонкало. За ёго описом переповіме ход подій.

На припоруку віденської коморы 1569-го года тричленна комісія сходила русинські відикы. Мелдунок Залма, Папендорфа и Паца бив такый, як и чекали: позад них Русины жиют у благобытї и не лем половку дікы,¹¹ но и десятину и вшиткі инші корольські дані годны бы были платити. Айбо сєго Відню щи помало было. На діету 1572-го года цісарь Мікша (Максиміліан) на помуч аргументам уже и немешську чисть прилучає: «Дуже неялоє діло, жебы Мадяре, праві и природні паны державы діку и десятину платили, коли Русины... котрі зайды и чужі... слободні и спуд дани вуюті были, гикой немеші и ліпші уд Мадярув...» Старші паны прото — на Матяшовы и Владиславовы декреты ся удкликавши — вовтовали, ож и дале из Русинув десятина ся не бере.

Коморї, природно, сякоє не по дяці было. Видячи, же Русин свого пана — докуль є з чого — вшиткым застачит, спішська комора годом 1571-м адсяк мелдує до Відня: «...у кого Русин є, у того добра кухня.» И дале, же Русины «не люблят из земледїлства жити, ай волїй скотарьством ся занимают и хоть які файні лісы вуортуют, жебы пасло мали. Маргов торгуют на велико, тай иншак всяко знают пїнязь добыти; много мают дукатув.» И то дале на нехосен Русинам пише, же вухусновавши 7-12 годишное вуютя испуд дани, котрое дустали при селитві, знимают ся и йдут инде, жебы все слободні были.

Сись образ, намалєваний колоніальнов логіков, не бере, вшелияк, на увагу тутишню годувну силу землі, лем свуй хосен истягти намірят ся. Пак ко бы ся чудовав, же коли меже цісарєм и князєм¹² ўбухла и за диять годув держала война, по сих двастолїтых розопрях (и пудгорських восстанях), русинство пуддержало мадярську борьбу за слободу. Але, и духовна нахыль *gens fidellissima* має за собов соціальну мотивацію,

⁹ Mátyás, 1440-1458-1490, легендарный король Мадярської Краины.

¹⁰ П. Jagelló Ulászló, наступник Матяшув, король Мадярської Краины уд 1490 до 1516, уд 1469 король Чехії. Щи уд Чехув дустав прозывку Владислав Добже, зато же соглашав ся из вшиткым, што просили уд нєго великаші.

¹¹ Сокупна дань из села.

¹² Ференцом Раковцієм II.

газдусько-історичное захрыбтя! Што, природно, ничраз не уднимат из нравности, сполягливости и вірности сєї общности.

Коли цісарська комора (вадь нєв прикликані ‘нові землепаны’) стали неограниченыма газдами над животом и смиртєв и у сьом регіоні, де лем ся исслыз тот ідеальний образ, котрый перед тым малєвалиы Людность ся множила природным путєм и далшым приселинєм, чим ся природное про сись край скотарьство все у позадину удсувало, а годувна сила слабої орниці дуже низка была.

Дале ся тягли военні походы на Ардял, польські, татарські вторгнїня, котрі щї май худобныма чинили жительство. По несереньчливум военнум поході Дьердя Раковція II на Польшу 1657-го года мстиві Полякы пуд везирьством князя Любомирського спустошили Мункач, Бергсас, Сукмар и цілый Мараморош, и Раковцієвы два панства, мункачсько-чинадієвское и маковицькое. По сєму Полякы щї трираз до кунця століття вторгали ся у приграничну зону.

У куруцько-лабанцьких битках округ Мункача такой докус був спустошений. Околицю замка, котрый геройськы обороняла Ілона Зрінїй наємное войско «убжерло, забравши уд селян зерно, скут». Бонкало цітує понус села Гусный жупы Унг, у котрум жителі малинького села описуют, же тристо лабанцув перебували за чєтыри дні у селі и за тот час два віка пшениці, 190 вік жита, 203 віка ярцю, 243 віка уса, 40 возув сїна забрали уд худобного жительство. Поїли 226 гусок, єдну свиню, 15 пацят, на 3 форінты 46 динарув ціны солонины, и вупили на 22 форінты ціны вина. Поламали бутор и газдуські нарядя тай клали собі з них огинь. Пак не чудо, же уд таких салашув змордовані Русины чекали и приимали Раковція як избавителя и слободителя.

За вто и сам князь пише у своих Памятках: «Привюз єм ся до Сколе. На гір за прибытя моє єден добрый старєга на имня Каминський Петрунь — гумен тутишнєго монастыря, котрый ня у дїтстві на руках носив був — слызами радости заляв ся и не муг ся на ня доста наникати, допровождовав ня онь до границі. Начим гвары пуйшли у князюстві мункачськум за прихуд муй, представити собі не мож, из яков усиловностєв и радостєв горнув ся идо мні наруд... Тоты люде из дїтьми, из жонами приходили и здалєку щї, мене уздрівши, на колїна ставали и руськым обычаєм крест метали. У ревности и привержености своєю не лем костом ня застачили, но и, загнавши дому дїти и жоны свої, ставали самі у войско моє и не хотїли ня булше лишити... и казали, же зо мнов хочут жити и вмерти.» Селяне 161 села Раковцієвого ‘князюства’ зголосили ся пирві у шоры восстанникув, айбо скоро ид ним ся приключили Русины межуючых жуп и затисайські мадярські ‘талпаші’.

Русинські куруцы, што воєвали у Раковцієвых шорах, по поражді не вернули ся назад у свої села, ай всіли ся у спустїлых селах угочських, заповчських и гайдуських. Сєї межуючі жупы, а также затисайское пасмо жупы Берег стали у слїдуючых десятиліттях преїмінныма центрами приселиня великих русинських груп. По двох-трєх поколінях колыбавого хуснованя языка — майбулше в Угочи — посунувши на юг языкову границу.

Великий Князь був у русинськум патріархальнум пониманю майнаперед добрый їм газда, онь так пан. Не чудо, же постава єго в усвідоминю жителюв горської крайні такой-такой байна, легендарна ся вчинила. 1738-го года, двадцять шість лїт по смерти Майтиня¹³ и три годы по смерти князя, мелдовали спїшськуй коморі, же у мункачськум

¹³ Барон Мигаль Майтинь, уд 1654-го года предсїдник коморы.

панстві кмиті ся бунтуют. Коли у цирьковли вуголосили, же треба ся молити за цісаря, котрый воює против Туркув, селяне загучали, же не будут ся молити за цісаря, што їх данями, мытом и другыма повинностями затирьхав, волій за старого доброго свого пана Раковція, обы ся вернув. Мелдунок ся вказав правдивый. Русины вуголосили, же при малярських панах ліпше ся мали, бо годишно лем по 12 форінтув платили, коли тепирь по 300 мусят платити у дань. Пыскачув покарали. По-по 60 бигарюв удміряли їм на пяцу у Мункачи перед глотов, што ся зобрала на торговицю. Такое вто русинськое маляррофілство, мотивованое и газдуським інтересом, котрым туй стрічают егоістичну немилосердность издобывателюв и колонізаторув.

Пудля єдного запису у рукописнум євангелию мукачовського монастыря василіанув, коли гонячий Раковція генерал Монтекуколі зарвав ся из своим полком у варош, «вшиткых ўгнали из вароша и множество люди забили, меже нима и невинных селян и на чортуську наповідь збурікали цирьков оросвиговську и пудгородську, варош запалили, а из сєго євангелия листы вудерли». Раковцієву слободителну войну у многуму спечатили и пошисті, котрі велику шкоду наробили у крайни.

За вусям літ войны из русинських кमितьських телекових газдуств лем третина ся убстала. 1704-го года на каждое село промірно было 12 телекових кмитюв, 1711-го — лем 4. газдуськое положиня русинства яко первый зачав сопоставляти из общественно-політичныма процесами майліпший знатель и історик¹⁴ русинського народа. Пиля года 1600 у горськуй крайни жиючі газды мали по-по 4-5 коров, примірно дас тулько конюв, волув, а овиць по много соток мали. Свині держати туй менше здубно было, зась по булшых селах вирьхнёго поріча Тисы при мало меншых ставах овиць уже было по-по 20-30 свинь у каждого газды.

Трагічне погуршиня газдуської сітуації видко по мункачськуй доменіі, котра як часть Раковцієвых маєткув май потерпіла. У селах мункачського панства было

	конюв	волув	коров	овиць и коз	свинь
1625-го	752	7 945	8 889	13 229	5 500
1691-го	101	309	446	792	481
1729-го	226	773	1 696	1 957	1 047

Первый шорик указує ціле розумну газдуську політику мункачських панув замка из doby габора Бетлена,¹⁵ пак Раковцієвых; из другого видиме резульат спустошиня по куруцьких восстанях у пудгурю; а тритій указує стабілізованое на дуже низькум уровни газдуськое положиня. Намісто малярських князюв, што ратовали за свою утцюзнину, за свуй народ, панами замка тогды были вже чужі паны, из чужым сирдцєм, збаючі лем за сістематичный, богатый доходок. Мункачськое панство по токмах из коморов дустав єден непрямый потомок майнцьского фєвдального князя, котрый застачив Каролу III. у часі войны велику позычку. Про Шенборн ув сися крайня была натулько чужа, же свої маєткы, што величинов ўрунати ся могли єдному меншому німицькому князюству, такой нигда не навщивляли. Справованя газдуства бізовали на фаховых справникув, лем мерьковали, жебы до Відня сістематично ся заганяла назначена (величезна) сума.

¹⁴ Антоній Годинка.

¹⁵ Бетлен Габор (1580-1620-1629), ардялський князь при котрум Ардял процвітав, майбулший політик свого часу, уд 1620-го года вубраный на малярського короля.

Як туй, так и на маєтках унґської и мараморошської комор на мінімум искресали газдуські можности містного жительствова. Докуль переже селитники дуставали телек из правом наслідования, по войнах спустошені газдуства перейшли у властность панств. Руно так могучі лісы, горські полонины и пасла стали властностей доменії вадь коморы, а переже Русины без всякого ограничя, вадь лем за сімболичное наёмное могли їх хусновати. Нераціональность сего самоцільного пудьятя добрі ілюструє тот факт, же при воинському міряню на Верховині, держанум за цесаря Ёзефа II., у кунци XVIII. століття, описы часто вказуют закорчілі, здичавілі пасла и косаловы. Затирьханыщи май пуднимали все множачі ся дані и сплаткы, котрі самовольно клали на кмитюв.

На другу половку XVIII. століття животні условия кмитьства вчинили ся нестерпимі. Дати шор сему положиню призвана была *урбарська реформа* Марії Теризії. Сись світ, прото, далеко є уд главного потока общественно-газдуських подій, протікаючых у центрї. Урбарська регуляція, зачата декретом пановниці из 1763-го года, дала нам якмайбогатші жерела, описуючі долю селян и історію народного газдуства. В тому числі и туй, на Пудкарпатю. Любопытно, же зглядованя тых жерел одобряла и совітська ‘наука’, чекаючи уд научникув розудкрытя февдального вужераня. Доста поучна єдна така робота, Каміла Нойпоєра *Урбарська регуляція Марії Теризії у жупах Берег, Мараморош, Уточа*, у вступі котрої автор говорит, же методологію свою будовав на роботах В. Леніна Розвуй капіталізма у Росії и др., а также Маркса и Енгелса. Ведно из тым критізує роботы густава Тірінга, Ігнаца Ачадія и ‘буржоазных’ словацьких и украинських історикув. У демонському світі совітської ідеологічної літературы се бы и не было дашто необычное, айбо книжку вудала Мадярська Академія Наук — 1989-го года! Много предметнійша и на уровни робота Іштвана Удварія *Русинські жерела урбарської реформи Марії Теризії* (Ніредьгаза, 1999). Сесе вуданя уже тым інтересное, же, даючи окрем газдусько-історичных податок и текст урбарської присягы и дивять звідань на русинському языкови, бере у поле зглядовань и аспекты історії языка и общої історії культуры.

Сесі богаті и, на щастя, такой вцілові всокотивші ся документи, стали предметом ідеологічно беспристрастных изгядовань онь у кунци XX. століття. Іштван Удварій, ведучый украинсько-русинської катедры у Ніредьгазі, ачий майактивнійший изгядователь русинської тематики, де сам, де ведно з колегом Пийтером Токачом, систематично усилиує ся проштудовати містні урбаріумы, вказати їх локальні призначности и їх місто в общум газдусько-історичным контексті. Жебы проілюстровати положиня русинства, туй процітуєме податкы из єдної їх роботы опублікованої у послідным числі Пудкарпатської Мінервы (Kárpátaljai Minerva): *Податкы ид історії обывательства долины Вічі з кунця XVIII. століття*.

Контракт був заязаный того года, коли Марія Теризія вудала урбарський декрет, и дотычно заміны панчины на грошову дань приближат ся ид ‘нормам, зафіксованым по державі’, девятину тай инші подарункы давати туй нигда не був извычай. Пак у сякум світлі положиня кмитюв у долині Вічі рисовало бы ся доста непудлым. Реальность, вшелияк, ани здалеку не така проста. Кибы у сьом, на сійбу-ораня такой не здубным відіку, забрали булшу дань из урожая, чажко жебы мали дяку кмиті пак ся за плуг брати на сих камінцеватых хутарях. Зато требало посановати и заохотити їх змаганя и усиловность. Што на сих хутарях истратило панство из своего доходку, пак многократно надоложило собі булшыма данями из скотарьства.

Майдослідно поданєвали учарьство. Каждый газда, што держав уці, каждый гуд мав дати двадцятую ведно из приростом панству. Кидь было менше ги двадцять, за росплодову уцю и барана по-по 6 грайцарюв, за баранча по-по 3 грайцарі удплачовати

было. Пуд час струнги — браня дани — справники ши зберали удкупно́ за вовну и за сыр. За вовну годишно уд каждого газды-учаря 12 грайцарюв, а за сыр 15 грайцарюв требало дати. Зберали дань и за свині и за пчолы. За каждую свиню годишно по-по 4 грайцарі, за свинча по-по 2. И за руй каждый по-по 2 грайцарі платити было. Сякое удкупно́ доведна ши бы стерпное было, кыбы из тым ся удбыли грошові сплаткы. Айбо майчажу дань брало панство за зимованя своих овиць. Уд *Гукливої*, наприклад годишно 145 простых золотых¹⁶ жадали справники, уд *Каноры* — 70. Маймало *Веретечувськым* кмитюм платити было — 10-ма золотыма зимущины удкупили ся годишно.

Як сяка зимущина, кладена на цілоє село, могла затирьхати попоедного газду, добрі мож відіти из урбарських свідчинь *Неліпины*, де сеся дань меже газды розділена была. Туй ‘ліпші газды’, якими чотыриволовых брали, платили годишно по еден ринський форінт¹⁷ и 34 грайцарі. ‘Посиридні газды’ вадьже двоволові платили 34 грайцарі, а жилиря — 17 грайцарюв. Зимущину платив газда и так, кидь не держав уці.

Новійша повинность обывательства была міхы давати. Промірно еден газда мав годишно еден новый міх дати, хоть и сесю повинность село ведно уддавало. Гуклива мала дати у панство годишно 66 новых міхув, Скотарськое — 33, а Канора — 16.

Грушми ся платило и за зиму. Тота сума промірно еден мадярський форінт вадь 50 грайцарюв была. Сесю дань платили и кинизі, айбо они ниякі иншакі повинності не мали.

Окрем сёго кмиті долины Вічі повиновали ся содержати біреша из возом діля панства. Што сесе значило, видиме из свідчиня сасовських: *«Дусинський округ мункачського панства чотыри волы купити повинує ся из возом, плугом и до воза валушыныма принадлежностями. Ид сёму біреша прияти и платити го повинує ся. Из того вуходячи годишно каждый еден кмить свою часть, сежсто 17 грайцарюв, а жилиря 10 и пувнёго заплатити довшен. Повыше того, село на содержаня сёго сільського біреша у натураліях повинує ся дати дві пожуньські¹⁸ міры жита вадь мішанкы,¹⁹ а на зимулю бірешських волув два возы сіна.»* Аж бы волы здохли, остаріли, заблукали, жертвововка упали, вадь мор бы їх забрав, новый ярмовый skut требало намісто того купити.

Уд повинности держаня біреша и волув мягша была повинность удкупити ‘суху корчму’. Панству ся бы не вуплатило держати корчмы по друбных селах долины Вічі, зато, хоть паленку варити не дозволяло, удкупно́ за ‘суху корчму’ зберало. Из каждого телекового кмитя по-по 9 грайцарюв, из жилиря 4 и пувнёго. Не у каждом селі. Было дагде за ‘суху корчму’ лем по-по 8 грайцарюв, а з жилиря 4.

Платили кмиті и за млин, за каждый еден поокреме 1 ринський форінт и 40 грайцарюв. Сесе лем там была серьезнійша сума, де были 3-4 вадь онь 8 млинув у хуснованю.

Постоянным доходком панства была и ‘бируська дань’. Сеся у тому стояла, же при каждом збераню дани, панських повинности, бирув мав даяку определёну суму придодати у доходок панства. Коли зберав дїжму, удкупно́ за свині, за сіно, за пчолы, за ‘суху корчму’ итд. мав дати панству по-по 12 грайцарюв, выдав, намісто на тот час

¹⁶ Váltóforint = 40 грайцарюв.

¹⁷ Rhénes forint = 60 грайцарюв.

¹⁸ Пожунська міра = 62,6 л.

¹⁹ Мішанка жита и пшениці.

удумераючого pennaticum'a. У часі струнги — збераня двадцятины з овиць — сеся сума пуднимала ся, правда, до єдного ринського форінта и 5 грайцарюв.

Горіспомянуті повинності вшиткі жителі платити мусіли, сума ся могла вухылити майвысше на 1-2 грайцарі на єдного жителя, иншак всі службы булше-менше єднакі были, бо властничков тых вшиткых сел была фамілія грофа Шенборна. Діференціація ся чинила по урбарських обыстях лем никаючи на маєтность, на число держаної тягної маргы.

Были, вшелияк, и такі повинності, котрі скапчані были из містныма данностями, из природно-землеписныма особішностями. Приміром, у *Сваляві* збераня лісковых оріхув и по-по 25 грайцарєва дань на жириня. Подобна, лем уд всякых доходкув независима дань были мотузові гроші. Сесе, правда, невеликі гроші были, годишно 1-2 грайцарі (у *Сваляві*), айбо зато регулярні и независимі уд права держати конопляное поле, бо тото жителі удкупали даванём міхув. Сесе був давній обычай, котрый давав додаточный доходок справникам. У *Сасовці* и *Сваляві* любили и уддавнудавен держали обычай хмілєву дань избєрати. Про мункачську и чинадієвську пивоварні годишно каждое кмитьськое домуство мало назбєрати у лісі дас пув пожуньської міры хмілю.

У *Неліпині* жителі платили за право вольного рыбарьства годишно 3 ринські форінты и 6 грайцарюв. На притоку Вічі и Латориці могли за тото рыбарити, кулько хотіли. Не можеме ани ганути, якый из того хосен мали жителі села. Лем тулько знаєме, же у спомянуту суму были включєні 6 грайцарюв перовой дані (pennaticum), котру декреты уже давно заказали были збєрати. Жителі *Неліпина* платили дань за дрыва, правда, натураліями. У *Неліпині* и *Сваляві* справники панства збєрали дань на гаєвы. Коло пудгорянського перевоза, аж подаколи требало правити гаюв вадь ладик, тогды збєрали из каждого обывателя по-по 3-4 грайцарі. Зато пак, правда, задарь могли хусновати на ріці перевоз.

Туй пораховані грайцарі, форінты налатати нелегко было у долині Вічі. Не мали роблю, садовину, зеленину, котрі бы спіняжити годны были. Роботы не было наблизь, и фурманков лєдвы дашто мож было заробити. Не навыкли ани суль возити. Не знали ани угля, ани вапно палити, ани деревляное нарядя правити. А кой бы и знали были, та и так не было пядового міста коло них недáлеко. Тогды, 1773-го года жебы дашто продати вадь купити до Мункача вадь Чинадієва требало ся вєзти из возом, майменше на 3 мілы землі. Туды и нáзад забрав лем путь єден динь. Сяка незаходна закутина у Бога за плечима, запертость уд світа, уд главных дорог несла и дашто доброе. Лем каммай рідко присєлили, всалашили у сєсі села войсько, такой нигда не брали газдув у форшпаны. Не робили газдам шкоду катуны, ани їх не убідали. Сеся ліпшиня тогды у біду ся перевернула, коли при таких слабых возможностях заробити гроші мусай было, прото, державі заплатити военну дань.

Сись образ, намалєванный из кмитьської каждоденности отвярат нам архаичный світ, світ могучых пралісув, высокогорських паствищ, до літа засніжєных, бесплодної землі, майже нестерпимых повинности перед панством. Світ, де про майменші переміны треба десятиліття, світ куда ши й вуязаня и полеготы, даровані декретом Марії Теризії 1767-го года, дуйшли лем года 1773-го и то лем про тото, жебы сєсі минутні излєгшиня зась могли вучерповати уже уд 1775-го года. За сєсі бесплодні зимлі, за 'оку ласкавый вид' долины Вічі, за щидрі пасла, за луку, што родят добру траву, за чисту водичку кырниць и поточкув, за воздух, просочєный пахотов смєреку и бука, за нерушєный патріархальный покуй, за уддалєность уд світа, за скупый фалат хліба — видимє, чувствуєме — файно заплатили своим панам кмиті сєго відика. Віровали бы сьме, ож

урбарська регуляція спозначно излегшила їх тирхы. И благословляли за нїі добру королицю. Лем тото не стямили, же куртоє излегшиня ограничило ся на час лем єдного-двох десятилітїй, єдного покоління, бо як запановав у Мункачськым и Чинадієвськым панстві утілітарїзм, вутїснили поступенно жителюв сел из лісув, из полонин, из лазув, и так животный простур їх скукурїнчив ся на тісно вуміранный телек, на 12-24 коблову²⁰ ниву, на 9-16 кусцёвый косалув, на сільськoe паствище, и так истратили право хусновати млин за 1-2 форінты, носити из ліса кулько треба дерева, за 3 форінты рыбарьство, и вшиткі тоты хусны, котрі так мудро не прозрадили урбарськым комісарям. Запер ся довкола них світ, и удколи лісы, корчмы уддали до аренды, удколи прийшли на тото справники, як мож ищи булшыи хосен вутягти, даючи ліс до аренды, упало на долину Вічі, на єї обывателюв скоро поступаючое охудобниня, котрого послїдки пак изгодя, у часї дуалїзма стрясли політиками, публицистами, соціографами, бо на тот час уже худобность и пропаданя сел у долині Вічі ‘засвітило’ уже онь до пештського парламента.

Чужый землепан и лачность коморы, думаючи лем за прямиий хосен, на такой путь нагнали русинського селянина, у кунци котрого чекала на нёго лем безнадїйна жеброта, голод и удвандрованя.

Законы 1848-го года, вуслобожиня кмитюв, лем посятили такое положиня. У цілуй державі, а туй ши май, практика розділиня землі родила неволю. Вуслобожиня кмитюв давало право дустати урбарський телек, котрый уже и так був розділений меже дакулько родин. По конечнуй истратї у току десятилітїй все малївших хусновательських и обычаёвых прав тепирь уже закон посятив право панства на могучі лісы, полонины, паствища. Из того вукырлюючу ненавдяченость обывательства дакотрі історикы пробовали вказовати як антїмадярську неволю. Жебы своє никаня пудперти и фолклор похусновали як аргумент. На кунци столїтия родило ся много таких народных (?) співанок, котрі вусміюют Кошута и ёго воякув. Автор сих рядкув у своуй роботі *Вірний народ Кошутув*, врученуй 150-й годишници революції, доказав, же тоты тексты сут вутворами комісных хормайструв галичських цісарських полкув. Сут меже нима такі, што набрані польськыма (!) буквами и напечатані у Кракові. У даяких немешських фаміліях сохранили ся сесї писаня, та їх ото ‘вунайшли’ ривні фолклорісты через пувстолїтия.

У реальности 1848-1849-го года Русины воєвали ведно из Мадярами за слободу. Якмай значуща была роль русинської інтелігенції у популярізації ідей революції. Дух, што появ був у тот час воспитаникув унгарської грекокатолицької семінарії добре переданный у співанці, котру самі склали и напечатали на вплив Петевфієвых вершув:

*Гет ужсерачув до гроба вже!
Край наш вольный и народ буде!
Австрія не буде паном туй —
присягнім, же не даме ся юй!*

*(“Le a zsarnokot a sírba le
Szabad hazánk és nemzetek!
Uralni téged Ausztria -
Esküszik, hogy nem fog soha!”).*

²⁰ Кобел = туй 1200 квадратичных сягув.

Сись дух и ділом потвердили. Пуддержані своима попами, догдеедного стали у шоры оборонителюв утцюзнины и достойно прияли и кару, коли революція была задавлена. Меже героями войны за слободу мож спомянути Андрія Андрійковича, котрый мав рішителну роль у побіднум закончиню мункачсько-пудгородської битки, Михайла Бачинського из Бачина, силацької поставы, подобного на Кініжія²¹ хлописка, котрый по бесчисленых битках исклав голову на полі боя. Обоє были грекокатолицькі семінарісты.

По своей участці у революції Русины не дустали нияку помуч, котра бы могла ўлагодити їх все гуршое соціальное положиня. Лем помножило ся корчм, бовташув, лихварюв, што своима дорогыма позычками куповали и будучность русинської селянської родины. Такі пудьятя, як основаное 1877-го года *Вирхнётисайськое общество пудпоры домашних промыслов*,²² и при активнум інтересі містных новинок, не принесли, не могли принести прінціпільных перемін у газдустві. Не случайно пак великі габы америцького удвандрованя забрали множество русинських земледілцюв. Практичні пудузятники и з того взяли хосен. Агенты, які перевозовали удвандровалські групи лем за файну суму соглашали ся реалізовати америцьку снию. Се нераз привело фамілію на край упадка, бо лем цінов жертвеної помочі сородникув могли зобрати суму, котру потребовали на удвандрованя.

Много булшое значиня мав план газдусько-общественых пудьять, організований грекокатолицьков цирьковлєв. Мункачський єпископ Юрій Фірцак на яри 1897-го года зобрав парламентських депутатув уд жуп Унг, Берег, Угоча и Мараморош и подержали нараду, результатом котрої была памятна нота, котру передали дотычным урядам. Туй спомянеме лем дакулько важнійших точок сєго детального плана. Уд міністерії культув жадали організацію бесплатных газдуських курзув, дїтських школок и сиротинцюв. Уд міністра торговлі чекали пудьять в одомашниню ткачества и домашних промыслов (як видиме, и давнійше уже были такі пудьятя!), ставлянню дорог, регуляції річок и мытных полівок на даякі товары денної потребности. Уд міністра вднукашных дїл просили ограничити галичськое привандрованя. Надіяли ся на помуч земледілського міністра у регуляції паствищ (се щи довг 1848-го года!) и фаховому вуліпшиню нив. Накониць, уд міністерії фінансій просили справедливо посудити дані и застачити доступні позычкы.

Волода, котра и перед тым пудперала просьбы грекокатоликув, основуючи ся на суй памцтнуй ноті, зачала так прузвану ‘верховинську акцію’ и як испытну площань определіла сваявський округ бережської жупы. У наш час майбогаті податкы за верховинську акцію содержит изглядованя Ёвжефа Ботлика, появеноє у томі *Egestas Subscarpathica*. У чоло акції став Едмунд Еган.

Добрый економіст и знаючий довг чоловік из великов амбіцієв пустив ся до работы, и через гуд по переданю памятної ноты, на яри 1898-го года зачала ся практична работа. Едмунд Еган ўнаяв уд панства Шенборна на 15 літ 12 622 голды и розділив меже 4 303 фамілії из 41 села, котрі ся приголосили. Жебы популярізовати модерное и горському відику соудвітное газдованя, основав три вказові газдуства, а 1899-го года у Нижніх Верецьках організовав за шість тыжднюв держачый газдуський курс про пудкарпатську інтелігенцію.

²¹ Пал Кініжій — легендарный герой, сын млинаря, што став воинським везирём у часі короля Матяша.

²² *Felsőtiszaivideki háziipart terjesztő egyesület.*

Про розвуй скотарьства дав газдам на дуже добрых позычковых условиях 1 600 коров и 500 расплодовых овиць (ставы худобы на Пудкарпатю при пудлых газдуських удносилах и удсутстві условий про скотарьство за послідні сто, сто пятьдесят літ дуже ся погубили). Жебы змягчити безроботя 500 робутникув наяли на ставляня дорог.

За три годы ся росширила сїть позычковых дружеств, котра діятельством своим убгорнула вшиткі села округа. Лем за пувдруга годы булше ги на 50 000 корун позычок вовтовали 484 своим членам. Фактично сесе діятельство на дисять годув опередило сїть дружеств Гондя,²³ котра ся изгода росширила на малярських теріторіях!

По зачаточных успівах акції Едмунд Еган предклав росширити єї на Хуст у Марамороши и Велику Березну вадь Перечин в Унгу.

Верховинська акція казила животні інтересы дотогды на русинськум народі паразітуючых торговцюв, корчмарюв, лихварюв, котрі уд зачатку агресивно на нїї реаговали. Грозили робутникам, котрі у нюй участковали, у Вирьхной Быструй, де пуп предсідник позычкового дружества быв, булшераз пудпалили фару, попадю ножом порізали, накониць, 20 септембра 1901-го года Едмунда Егана, котрый ся вюз до Унгвару, пиля Лазув забили. Ёго память народ благовінно сокотит, прото памятник, што стояв на місті ёго смерти, у недалекуй прошлости, якобы позад причины росшириня дороги — щез.

Хоть смирть Еганова велику страту знаменала про росшириня діла, акція ся продовжовала. 1911-го года уже дас 21 000 голдув розділили на аренду 3 063 газдам из 66 сел. Ведно из тым 6 000 кадастровых голдув конечно перейшло у властность газдув и сел. При позычковых дружествах появили ся и конзумні склады товарув. У тот час на Вержовині были 143 позычкові дружества и 77 конзумных складув. Позычкові дружества мали 35 819 членув и уставный фонд 2 577 580 корун. Сума позычок, уданых членам перевысила 6 міліонув корун. Зачали давати бесплатну правницьку помуч, помагати из ўліпшинём паствищ и лазув, из куплєв расплодового скота. Формы школованя, котрі Еган лем на пробу організовав быв, зробили регулярныма, зачали участковати в організації сезонных работ про Русинув на Низині.

Вшиткі сесі акції зоперла война, у котруй Русинська Крайня стала ся боищом, а пак прилучиня ид Чехословакії.

²³ Hangya = мурянек

Сімбол русинської общности — грекокатолицька цирьков

Як бы сьме не оцінєвали генез русинства, документально потверженим є факт, же перва віра сєго масива славянського жительствова была поязана из восточнов цирьковлєв. Вопрос віросповіданя ранного славянського жительствова не стоит, бо сеся 'лісна' погранично-стражна людность независимо уд етноса уполы поганська была. Попы, котрі при дворі Ержії Локетек²⁴ были и котрі знали казати и по славянськы, приналежали ид чину домініканув, они могли быти вандрувныма казателями, айбо и місіонарями.

Русинські привандровалці, частєв організовані, частєв поокреме приходячі, лем якмай рідко привели из собов школованого попа. Телек, на котрум пуп сїдав, часто дустав ұята испуд дани. У каждом панстві того ся иншак рішало, но часто наслідувати такый телек не мож было. Каждая община пудля свої можности будовала молебницю вадь цирьков, на дакулькых містах были они значущої архітектурної цінности.

У принципі приселники належали пуд юрисдикцію тої єпархії, из котрої прийшли были, айбо на практиці здаленость, непрохудні дороги и не на послїднум місті писані и неписані закони володы нової державы сесе чинили невозможным. Первыма церькуныма центрами русинства монастырї были. Много їх ся появило у Марамороши и Берегу, меже первыма из первых учинив ся по часі мункачський василіянський монастырь на горі Чернек. Сись монастырь був при майважнійшум пануючум центрї крайні, мункачськум замкови и, видав, при єго пудпераню, гожиною стало реальностєв, же монастырь росширив свуй авторитет на вшитку крайню и по часі из нєго вчинила ся єпархія.

Образованя єпархії, як тують иншоє у русинськуй історії овито фатєлом многих легенд. Меже нима тоту, же Теодор Коріатович, як суверенный пан крайні основав монастырь, сміло можеме удверечи. Можеме ся согласити и з тым, ож єпархія не єдным конкретным фундаційным листом ся установила, ай як результат розвоєвого процеса. Се бы ся злагожовало и з тым, же листины сперву споминают протогумена лем як гумена мункачського монастыря, а онь уд середины XIV. столітия называють себе ведучі монастыря єпископами. Александер Бонкало тоту точку кладе на 1439-й гуд, Антоній Годинка на 1458-й, а Тівадар Легоцькый щи скорше, у 1880-х годах, называв 1491-й гуд. Меже сима точками яло бы прияти волій перву, бо она появила ся по майсвіжых податках. Александер Бонкало у монографії *Русины* называт первого гумена монастыря, отця Лукача, котрый у літах 1439-1445 сповняв єпископські довжностї.

Юрисдикція єпископа мункачського была тогды дуже слаба. Законодательство державы у тот час росколну восточну цирьков не признавало за руноправну. Власть монастырського гумена все ограничовало доброє вадь злоє удношиня пана мункачського замка. Майпаче, у добі Бетленовуй, пак Раковцієвых, сежто у ціле довгум часі, капітан мункачського замка гелшейський²⁵ Янош Баліны зайграв величезну роль у судьбі єпархії. На зачатку и мараморошські попы не ладили признати вирьхность мункачського гумена, ай передняком

²⁴ Ержія Локетек (1300-1320-1380) — дівка польського короля Локетка Владислава. Мадярська королиця, третя жона мадярського короля Карола Ровберта уд 1320-го года, мати далшого мадярського короля Ласлова Великого.

²⁵ Гелше = нині Ніргелше у Заповчу.

своим гумена грушовського монастиря держали. Положиня сільського попуства было тогда правно и матеріяльно небізувное.

Уже на зачатку XV. століття были пробы споити дві цирьковли. Польські грекокатолики 1595-го года споили ся з Рімом. Сим попуство їх дустало вшиткі привілегії, яким ся тішили рімокатолицькі попы. Дердь Гомонай Другет, видячи нещастное положиня славянського попуства краины, пуддержовав ідею унії. По довгих приготовинях, 1646-го года прийшов шор на унгарську унію, котров прилучили ся попы спішські, шарішські, земплинські, унські ид Ріму. Попуство Берега и Марамороша, зачим ардялські князі унії ся сперали, до года 1745 убставало у православнуй вірі. При сёму Русины мали двох епископув, єдного грековосточного, а другого грекокатолицького. (Майлюбопытнo, же при суй двуйности даколи оба епископы были єдноу особов, точнійше стояли у чолі обох важнійших монастирюв!)

По унії грекокатолицьку цирьков пудрядили ягерському епископу. Школованя попув організовали у ягері и Нодьсомбаті (Тирнаві), у рімокатолицьких семінаріях. Изгодя дуставшое туй дуже серьёзну пудготовку попуство стало главнов силов у змаганях против ягерської вирьхності. Бо такой за унієв рушила ся тверда вуйнянитва за вирьхность над грекокатоликами, жиючима на южных обочах Карпат. Ледвы што минуло два десятиліття по унгарській унії, як епископ хелмський появил ся у Рімі (фактично на просьбу сына Софії Баторій, Ференца Раковція I., великоможного пановника мункачсько-чинадієвського и маковицького панств), жебы и в інтересі укріпиня правосилы свої епархії домагав ся назначиня такого епископа у Мункач, котрый бы не був пудряденый ягеру, а через нёго Естерьюму. Рім удклав рішиня и запросив свого віденського нунція, через котрого дустав контраргументацію малярського прімаша, де говорило ся за спонтаное основаня мункачської епархії.

Сята столиця стала перед особішнов и доста поплетенов церьковно-правнов проблемов. Первым ділом ся мало рішити, ко має право назначиня епископа. Сесе муг быти

- а) князь ардялський, як основатель, а также за обычаєвым правом и практиков того часу;
- б) за тым же обычаєвым правом и практиков княжый дом Раковцієвых, як пановник тамошних обывателюв;
- в) цісарь за правом малярських королюв;
- г) русинський митрополіт, зачим и других уніятських епископув ун вусячує;
- д) сама сята столиця.

Послідні дві возможности, вшелияк удпадают, бо вусячовати епископа цирьковли латинського обряда може лем тот, ко ид тому обряду належит, и сята столиця уд doby Святого Іштвана не мішат ся у назначиня епископув у Малярській Краині. Не менше чажкое звіданя было, же по удбывшум ся назначиню ко вусятит мункачського епископа. Россужиня Ріма соломоново было: не рішают нич, ай из того вуходят, ож и не є такої епархії, сак у поспис малярських епархій, составеный 1701-го года мункачська не трафила. Се причина тому, же в історії крайні зачала ся єдна чажка доба, коли епархію справовали самозвані епископы, покликані привандровалі епископы, адміністраторы из имглавов юрісдікцієв, при тум у практиці убстала двуйниность епархії, бо велику часть Марамороша и Берега мав пудрядену собі росколный епископ. Характерное про сись час положиня, што было 1648-го года: на западных відиках крайні епископ Липницький сповняв епископські довжності, у Сукмарі и Заповчу — Монастелі, у столичнум монастири на місто упокоювшого ся тогда росколного Зийкана вубрали Метода, котрого признавав и пановник князь Текелій. Хоть Метод дав ся вусятити молдавським

(росколным) митрополітом, из уніятами держав добрі взаємини. Айбо скоро ся вказало, же сёго мало, бо був безвідомый, неукый и што немаловажно, не знав ся из людьми сходити. Не минути было засяг прімаша и цісаря. Познатый у малярській історії из немайлїпшого боку кардінал Колонич²⁶ привюг из Ріма Де Камеліса, родака грицького острова Хіос, дуствашого таліанське образование, и 1689-го года ёго назначили у чоло мункачської епархії. Сяк на практиці родив ся прецедент, же пудля насновы кардінала король назначив мункачського єпископа и тот дале пуд вирыхностёв ягера убстав ся. Тогды, вшеліак, се была лем пуста тітула, бо вшиткі хусны, котрі на основі обычаёвого права мав до того монастырь, на тот час уже забрали были.

Майже уд зачатку мункачські єпископы вирыхность ягера сперечали. Усвідоменов ся стала сеся розопря меже годами 1742-1766, коли єпископы, апостолські намістники Михаил Ольшавський и Іоан Брадач стали у чоло сёго двиганя. На успів прийшли онь из помочов Марії Теризії, котра просила Рім, обы канонізовав епархію. 1771-го года вусятили первого повноправного мункачського єпископа, Іоана Брадача, што и до того сповняв довжності єпископа. Через два годы, по ёго смерти, став у чолі епархії Андрій Бачинський, великанська творча постава из никаня церковно-правного, культурного и газдуського. У часі ёго тридцятьлітого діятельства резиденція перейшла у роспущений єзуїтський колегіум (1775-76), рішили ся у повнуй мірі правні и газдуські проблемы епархії и зачав ся розвуй русинського языка и культуры. Андрій Бачинський майзначуша русинська постава doby просвітенства. Вуводив ся из немешської фамілії галичського коріня. Отиць му був сященик у Бенятині унгської жупы. Андрій Бачинський учив ся первіць у єзуїтському колегіумі в Унгварі, пак вуходив теологію и філософію у Нодьсомбаті. По вусячинно довжый час служив у Гайдудорогу, удты уже каноником трафив до Відня як представитель грекокатолицької цирьковли. Дякуючи вдатнуй роботі вубрали го 1772-го года єдноголосо на мункачського єпископа. 1777-го года дуства тітулу дійного тайного радника. Яко первый из мункачських єпископув исподобив ся стати членом вирыхнёї коморы парламента. Уд 1780-го года и до смерти (1809) жив и робив в Унгварі. У послідні годы ёго єпископованя унгварська семінарія цілком перейшла на латину. Про цирьков заслужив ся вуданём біблії и катехізма и дуже много зробив, жебы сформовав ся функціональний у широких сферах русинський язык. Ёго многосторонні інтересы вказує того, же 1804-го года Єнське общество мінералогії вубрало го своим членом. Лишив потомкам неоціниму 9000-томову бібліотеку, котра доступна была всім інтересантам. Ёго наступники были вірні народу и цирьковли, в добі возрожиня и революції розділяли долю малярського народа, а в майсмутных часах газдуського упадку, як видиме, были вдухновителями и сторонниками верховинської акції.

²⁶ Ліповт Колонич (1631-1707), кардінал, архієпископ естергомський, котрый воспитовав малого Ференца Раковця II., коли го удняли уд матери, Ілоны Зрінїй, намагаючи ся из нёго зробити австрійського вірного пудданіка. За Колонича пак ходила пригварька, же хоче из Малярської Краины зробити раз раба, пак жебрака, пак єзуїта.

Основи русинського образования и культуры

а) зачатки

Кидь поникаеме на газдусько-общественое положиня, на нележку судьбу цирьковли, очевидно нам буде, же серьезный культурный живот, писемство пудкарпатських Русинув у ранню добу ниякраз не могли ся появили и настати. Переміну, як не чудно, принесло протестантство. Русины, правда, у старуй вірі убстали, айбо попы їх уступили ся напору своих вірникув, котрі хотіли жебы їм так проповідали, як тото протестантські казателі чинят. Діля того зачали хусновати из Польші взяті книги, у котрых были так прузвані учительні евангелія, казаня на сяточні и ярминкові дні, котрі по своєю дяці переробили, доповнили містныма бабонами, причтами. Ипен у сёму майбулша цінность тых рукописув, а также в языку, котрый зафіксовав тогочасное стояня языка містного жительствова. Шкода, же з них лем дакулько убстало ся, як и з товковань біблії, из котрых нам доступні дас пувдруга туцты.

Майпопулярні были так прузвані *зборники*, томы енциклопедичного характера, што содержали легенды, вершовані повіданя, народні казкы, природописні, землеписні інтересниці, апокріфы на біблійні темы, таких дас туцет проштудовали зглядователі. На сяких зборниках формовали ся предствы як русинських попув, так и вірникув, тото мітичне світониканя, из котрым и теперішні фолклорісты ся стрічают. Інтересні и полемичні церькуні творы XVII. столітя, меже котрыма треба пудняти *Tractatus contra latinos et graecocatholicos* (1672-1681) Михайла Росвиговського, познатого щи пуд писательськым псевдонімом Андрела вадь Михаил Феодул. Появиня сёго вуйняного творя на оборону старої віры, руно як и довгый час задержаня православної віры мож убяснити учиннов пудпоров ардяльських протестантських князюв и хустського замкового каштеляна.

Поезія сёго часу представена у первум ряді церькуныма творяма. Май зната меже нима Пісьнь о образі клокочовськым, предметом котрої є штурм Відня (1683) и вуслобожиня Буды. Непознаты автор нарікат, же и куруцы, и лабанцы наробили великі спустошиня. Автор германофіл, видит у віденськым цісарєви заступника христіанства. Майлюбопытна пбука рукописного писемства сёго столітя, же авторы, віроимо попы, батькы, добрі знають малярський язык, помагають собі ним, коли хыбит їм иншее слово, вадь про паралельное хуснованя. Сесі рукописы также дают ясно відіти, же язык майюжної группы Русинув, долишнякув за минулу четвертину столітя такой не змінив ся. Сись скорый період русинського писемства протяг ся и на зачаток XVIII. столітя, коли цирьков, што дустала свою організацію, зачала практиковати и ширити розличні форми урядного, публично-правного и цивільно-правного писемства. З основностєв намалєвав образ писемства XVIII. столітя Антоній Годинка, пак куртоє убзираня дав Александер Бонкало у своєю малуї монографії. Майточнійший аналіз, солідный из никаня языка дав, вшеляк, Іштван Удварій, фаховый ліньвіст из Ніредьгазы. У монографії *Русинськое (карпатоукраинськое) урядное писемство XVIII. столітя у Малярськуї Краині* аналізує призначності рукописув, належных ид розличным функціонально-жанровым сферам. Указує, же майближе ид народнуї бисіді сут документи цивільно-правні, докуль в уряднум писемстві мож відіти домінованя церьковнославянського и галичського давнюукраинського языка.

б) просвітенство и доба возрожиня

У середині ХІХ. століття у церькунум писемстві дає ся відіти специфічна злука елементув літературных и народных. За сим проявлят ся тенденція ид чисто церьковнославянському вадь новому руському языку, вшелияк, майвысші результаты у сьом періоді вказує канцеларня єпископа Бачинського, де сформовав ся пудкарпатський майстровый язык, *язычіє*, котрый пак хусновали слідуючі два-три покоління інтелігенції. Чистый народный язык продовжовав жити лем в окремых регіональных центрах.

Русинське скорописное урядное (канцеларське) писемство появило ся и у печатаных уданях, книгах, приміром, в Урбаріях, в Общум законі..., вуданум при Ёзефі ІІ., у катехізмах (1801 и 1803). Катехізми из пера Іоана Куткы жили онь до зачатку ХХ. століття. Переуданя и лінійвістичный анализ сих катехізмів, а также первых букварюв про школы зась є заслугов Іштвана Удварія. У ёго репринті Куткового букваря из 1799-го года, у позадслові, окрема того, же анализує подобні змаганя за сто літ, зачавши уд єпископа Де Камеліса, дає на позур, же тритій оглавок сёго невеличкого школьного учевника, *наука свіцька*, написаный лемковським говором Земплина, тым языком, што послужив изгодя основов восточнословацького літературної нормы.

Основов образования все быв добрый уровень школы. Нараз по унії зачали поразово из державного скарба вадь из спішської коморы пудпоровати школованя русинської моложавы в Ягері и Нодьсомбаті. Іосіф Де Камеліс, генадій Бізанцій и Михаил Мануил Ольшавський помучныма книжками усиловали ся пудняти духовный уровень попуства. Ольшавський організовав школу и у Мункачу, де главным держали усвоиня латини. Зато єпископ удав 1746-го года у Коложварі пуд назвов *Elementa puerilis institutionis in lingua latina* книжочку, де пуд каждым латинським шориком быв шорик по русинськы вадь церьковнославянськы. Конечноє рішнися настало, вшелияк, лем 1776-го года, коли Марія Теризія основала унгарську духовну семінарію, де сперву наука ишла по латинськы и по церьковнославянськы. 1809-го года перейшли цілком на латину и лем даякі предмети давали по русинськы, а изгодя по малярськы. Хотяй многі дале учили ся в Ягері и Нодьсомбаті, дакотрі у Рімі, Відню вадь ипен Естерьюмі, огромна булшина грекокатолицьких попув уд послідної третини ХVІІІ. століття вуйшла из стін унгарської семінарії. Такойже туй, в Унгарі, учили и канторув.

Ведно з тым, усиловна наука латини не пуйшла на хосен образованию у материнськым языці. Андрій Бачинський 1798-го года розжалено пише, же вуходивша латинську школу и на попуськоє призываня голосяча ся моложава такой нукус не знає народный язык. Урвала ся продовжательность меже даколишныма попами, што народ учили из зборникув, и новов інтелігенцієв добы просвітенства. На латині написав своє могучое історичное діло *Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics (1799-1804)* Іоанікій Базілович, протогумен чина василіанув. Также збулша на латині, а частєв по церьковнославянськы, писав унгарський протоєрий Михайло Лучкай-Поп (1789-1843). Ёго главна работа, *Historia Carpatho-Ruthenorum*, убстала у рукописі, лем переробка по руськы появила ся по ёго смерти (1874-1877). Важна и високого уровня ёго работа *Grammatica Slavo-Ruthena*, котра появила ся 1830-го года у Буді. Из никаня розвою культуры материнського языка майважнійша ёго двотомна збирька казань, котра є приміром комбінації русинського и церьковнославянського языка. Горіспомянуті катехізми и букварі Іоана Куткы, основані на руськым, русинськым и церьковнославянськым языках, а майпаче чажкый латинського духа сінтакс катехізма, были невалушні про хуснованя у сільських школах, прото употребляли ся за сто літ, и як оцінюють їх, 'народ ид ним привык'.

Доба мадярського возрожиня захватила собов и Русинув. Фурт булшу роль не лем в общественум животі, но й у приватнум играла двоязычность. Испозначный представитель сєї doby — Василь Довгович (1783-1849), парох лучанський, мункачський, накониць хустський, дописный член Мадярської Академії Наук. Читати-писати научив ся у роднум Золотарєві у Марамороши, уже 13 літ мав, коли трафив до Хуста, пак до Мараморошської Сіготи на мадярську школу и гімназію. Філософію учив ся у Великум Вараді, богословіє — у Нодьсомбаті, на попа вусятили го в Унгварі. Єднако добрі писав по латинськы, по русинськы и по мадярськы. Ёго роботы увіділи світло світа у майавторитетнійших Научных Зборниках, Вирьхнємадярській Мінерві, Партнері.²⁷ Быв правый енциклопедіст, занимав ся и музиков и малярством, участковав у редагованю філософського словника Мадярської Академії Наук. У своій автобіографії споминат за 48 латинських, 36 мадярських, и 10 русинських своих работ. Из них напечатані были лем дакулькі.

На добу возрожиня паде и діятельство братув Дулішковичув, Ивана и Михайла, котрое ся зачало щи в період абсолютизма. Иван занимав ся русинськов історієв. Главна ёго работа *Историческая черты Угро-Русскихъ*. Михайло печатав землеписні и народописні роботы из мараморошської Верьховины меже иншыма у Хосенных Забавах и Научных Зборниках.²⁸

Майбулша русинська творча постава первої половкы XIX. століття — Александер Духнович. Родак из Земплина, вуходив середню школу в Унгварі и Кошицях, пак теологію в Унгварі. Сперву робив в єпископській канцеларни, пак воспитателєм діти унгського пуджупана Петрова, два годы робив у селі душпастьрєм, пак назад трафив до Унгвару нотарєм єпископа, накониць, назначеный був пряшовськым каноником. Уд 1843-го года при нюм на довгі годы Пряшув чинит ся центром русинського духовного живота. 1850-го года основав Литературное заведение Пряшовское, котрое, правда, власть скоро закрыла. Своєв работов змагав ся майнаперед пудняти культуру народа. У єднуй рецензії Іштван Удварій дає на позур, же скорші творы Духновича основані были на тогочаснуй мадярській літературнуй традиції. У тот час ёго національні предстavy искладовали ся из мадярськым патріотизмом. У знамени сякої патріотичної відомы змагав ся послужити своему народу, што му був майближый. Перва ёго работа, *Книжиця читалная для начинающихъ, Буда, 1847*, богата и розманита, написана церьковнославянськым языком, помішаным из русинськым. Ученикам ся любила, зачим як язык, так и содержания добрі розуміли. Автор бесплатно розділив дві тысячі егземплярив меже учениками. Ёго далші книги, у первум ряді назначеный ученикам *Краткій землетисъ для молодыхъ Русиновъ*, як и молитвена книга, драма, романтична історія из славной прошлости Русинув, вшиткі наміряли ся служити національному усвідоминю Русинув.

Потомкы знають ёго як поета, из ёго имнєм пязуют дві поезії, котрі ся берут як русинські гімны. Перва, *Подкарпатскіє Русины, / Оставьте глубокой сонъ*, молитва ид Богу, што поправді має характер гімна. Друга, *Я Русинъ былъ, есьмъ и буду, / Я родился Русиномъ*, верш високого русинського духа, поетичный національный маніфест. Ёх будительна сила величезна была, пробудила интерес русинської інтелігенції ид своему народу и языку.

²⁷ *Tudományos Gyűjtemény, Felső-Magyarországi Minerva, Társalkodó.*

²⁸ *Hasznos multságok, Tudományos Gyűjtemény.*

в) русофілство у другуй половці ХІХ. століття

Мож ся чудувати, же Духнович, позад того, як доказав, ож и народным языком, котрый хусновали уже два століття сільські попы, батькы, мож літературу творити, сам пуддав ся панславистичну агітації. По руськы, вшеляк, не удало ся му нич вартоє написати, истратив грунт. Лишив сись світ 1865-го года, а русофілы тогды взяли ёго имня на свуй прапор. Не проблема доказати, же русофілство чужое пудьятя было. Исе знає уд Александра Бонкала до Іштвана Удварія каждый непредузятый фахман, и в принціпі сесе мож держати доказаным. Главный організатор капчі меже Росієв и славянськыма народами Монархії був віденський посул, православный сященик, а ведно из тым агент тайної службы, реакціонарь М. Раєвський. Ун розділяв «великий рубиль», посредствовав удвандрованю фахманув и писателюв Мадярської Краины, пудпоровав публикації по великоруськы итд. Ревно му помагав и юромський православный душпастырь, тогды К. Кустодієв. Руськыма старанями многі русинські книги, што готовили ся у печатнях Буды, Пешта вадь Відня, пуд видом ‘фахового рецензования’ переписовали на літературный руський язык. Голосникы руського страма меже пудкарпатськыма Русинами нараз по смерти Духновича в Унгварі основали Общество С. Василя Великого. Хоть за ціль собі поклали образования народа, вожаї общества (Адолф Добрянський, Иван Раковський, Віктор Кымак, Кирил Сабов, Александер Митрак) завзятым русофілством своим уже навперед опреділили стрем двиганя. Вудали дакулько руськоязычных школьных книг и журнал *Свѣтъ*, котрі лем меже своим кругом росширяли, а дале не нашли читателя. Як дає на позур Александер Бонкало у своуй монографії, уже у первум числі журнала опреділили програму общества: «За красное писемство нам и говорити не є што. Маєме готову розвитку літературу, лем ши не зробила ся нашым общым богатством. Нам не треба творити літературу, як наші мадярські братя творили, нам лем ся треба научити тоту, што є... Треба ся змагати, жебы сьме усвоили уже готовое руськое красное писемство.»

Сяка програма самоудріканя общины мала успів у минулум тысячолітию у Брітанії, Франції. Што ся тыче предкладаної літературы, програма могла бы быти и реальна, аж бы потенціальный читатель, народ, муг сись язык розуміти. А што ся тыче містної літературы, літературної передачі специфікы народного живота, тутишні русофілські писателі невалушні были из руськов літературов ся вурунати. Їх посиридни вадь волій слабі писаня хыбаль што, и то дуже рідко, заінтересуют даякого усиловного філолога. Пробы из журналами *Свѣтъ*, *Новый Свѣтъ*, *Карпатъ* скоро ся минули пиля недостатчі читателюв и передплатителюв. Лем *Листокъ* удавав довжый час еден из майактивнішых русофілських писателюв, Євген Фенцик (1844-1903), за свої гроші.

У вожаюв двиганя, Адолфа Добрянського (1817-1901), Ивана Раковського (1817-1885), видиме и політичну мотивацію. Адолф Добрянський, еден з організаторув пражського славянського конгреса 1848-го года, хотів излучити Галичан и пудкарпатських Русинув у єдну адміністративну крайню и прото сперву Відню служив, а пак у часі слободительної революції вчинив ся поправді проводимарём Москалюв (“*muszkavezető*”): при руськум войську служив австрійськым урядным представителём. У часі абсолютизма був главным наджупаном четырёх Русинами населеных жуп и дарив своим пудтримователям добрі посты. По вурунаню ши мало пробовав из парламентськыма змаганями, айбо недовго перенюс ся до Ильвова, пак до Інсбрука. У творах ёго видиме богату фантазію, яка не бере у позур ани історичні факты, ани практичну реальность.

Иван Раковський був учитель унгарської семінарії, пак у пятьдесятых годах у Пешті — офіціальний русинський товмач володы, котрый законы и росказы намісто русинського товмачив на великоруський язык. Написав *Руську граматику*, був права рука Добрянського. Уд 1859-го года до смерти був парохом в Ізі, пак не чудо, же туй у два десятиліття до світової войны був центр схізмы, православного двиганя, пудпорованого из Кієва.

Меже їх послідователями треба спомянути Анатоля Кралицького (1834-1893). Без сомнівку талантний протогумен унгарського василіянського монастыря у своих повіданях увічнив живот містного народа, тоты повіданя, правда, в ильвовських ўданях печатали ся, сяк не могли прямо впливати на пудкарпатського читателя. Як історик завзято зберав памятки містної культуры (спомянім на куруцькі верші Калмана Талія!), правда, ради народа и цирьковли не здрыгав ся ани перед фалсіфікаціями. Правдоподобно, же *Мункачська Хроника*, датована годом 1458, ото ёго 'робота'. Ун написав літературный твур *Князь Лаборець*, котрым пак зачали маніпуловати, як історичным жерелом.

Меже иншыма варта спомянути Ивана Сілвая (1838-1913), што пруйшов необычный путь живота. Родив ся и рус у давнуй мадыарській немешській фаміліі в Угочи, де у тот час ши было колимбавое хуснованя языка. Зачав пробовати свої силы у літературі у тот час, коли абсолютізм удсував мадыарську культуру набук. Сесе и ёго грекокатолицька віра вели го раз на попуську дорогу, а пак ид тогды пануючому русофілському двиганю. Пуд псевдонимом Уріил Метеор став ся майплоднійшым пудкарпаторусинським писателём XIX. століття. У своем животописі доста ся прозрадив: «Въ началѣ 60-хъ годовъ мое вѣдѣніе въ рускомъ языкѣ было еще недостаточно. Оно ограничилось простонароднымъ говоромъ. Если я принимался читать книгу, писанную на литературномъ языкѣ, въ ней встречались слова, значеніе которыхъ я вообще не понималъ, или только догадывался о значеніи оныхъ; если я желалъ что нибудь изложить по русски, то прежде долженъ былъ составить по мадыарски, и то самое переводить на русскій языкъ; но и тотъ переводъ выходилъ крайне неуклюжимъ, тяжелымъ и исполненнымъ мадыаризмами; а что относится к произношенію, о соблюденіи удареній покамѣсть не могло быть и слова.» И при такуй слабуи 'руськости' вун побурює ся, же є «и донынѣ немало людей, отдающихъ предпочтеніе простонародному говору надъ литературнымъ языкомъ, основываясь на томъ предположеніи: будто бы образование и развитіе литературы должно исходить изъ живаго народнаго говора».

Уже спомянули сьме Євгена Фенцика, говорячи за ёго Листокъ, айбо мусай ши и того додати, же вун ши єден творитель легенд. Написав поему *Корятович*, подобну твору Кралицького *Князь Лаборець*. Александер Митрак (1837-1913) мав поетичні амбіції, айбо видячи ограниченость языка дав ся на составиня словника. 1881-го года за свої гроші в Унгаріи вудав *Русско-мадыарскій словарь*, из котрого три тысячі егземпларув даровав Обществу С. Василия Великого. Обернений *Мадыарско-русскій словарь* вудали лем 1932-го года.

Хоть и днись меже Русинами многі сесю русофілську гарду честуют як великанув містної культуры, судьбу сёго двиганя, творув ёго участникув опреділив тот факт, же не мали они живого стыка из народом, из народным языком. Мож честовати їх личну позицію, айбо їх літературный внесок був лем другорядый. Наперек сёму, ши на зачатку чехословацького періода русофілський стрем був у публікаціях опреділяючий, хоть и не мав пуддержкы русинської людности, грекокатолицької цирьковли вадь значных партій.

Мадярська волада любила бы была перемінити сесе нестерпное положиня и зато, зачавши из школства, бізовала на Ласлова Чопея составиня школных книг. Язык сих книг поправді близко стояв ид народному, а главное помышлиня было, жебы потовмачити на русинський язык тоты учевники, што тогды ся хусновали. Волада зачала вудавати и єдну новинку пуд назвов *Недѣля* (1898-1919), а уд 1886-го года в Унгарї вуходив русинський часопис *Наука*. И меже писателями такі были, што давали позур на народное образованя и писали народным языком. Юрій Жаткович (1855-1920), душпастырь из Стройны, котрый бив автором доціле фаховых історичных работ, написаных по мадярськы, дакулько повідань появив по русинськы. И Августин Волошин, котрый ся прославив своєв пузнійшов політичнов ролєв, зачав свуй літературный путь як писатель-народник. Вун редаговав Науку и 1907-го года опубликовав єдну доброго уровня граматику.

г) чиста кырниця народної культури

У сьом періоді ид народнуй культурі май ближе стояли жанры и проявы самої народної культури, основані на розличных фолклорных формах. Віділи сьме, як уже скорше світ народных віровань проявив ся у зборниках. Александер Бонкало вказує и на тото, же пиля удсутности образованої авдіторії, читательської цілови, у русинській народнуй поезії не была така своефайтова цензура, котра у мадярській історії впливала на творы духовної культури мадярського народа. Ипен зато сесі отворині, без майменшої нещирости творы, народні балады, баї, казкы много што можут повісти нам из русинської прошлости. При зачатках збераня русинської народної поезії стояли мадярські етнографы. Етнографичні роботы первых зберателюв: Тівадара Легоцького, Михайла Фінціцкокого, Антонія Злоцького, Калмана Жатковича и др. — появляли ся майбулше у мадярських фаховых журналах и публікаціях. Не случайно, же унгарська секція Мадярського Народописного Общества образовала ся уже 1891-го года. Ціле обективный и все готовый на діскусію Александер Бонкало у своуй монографії, говорячи за народні співанкы, балады, и сам ся пуддає їх замані, лірично говорит за сесі співанкы и за оживаючі з них образы русинських відикув и Русинув. Дає на позур, же из сих співанок мож увідіти газдусько-соціальноє положиня русинського общества. Характерно и тото, же з них можеме познати такой вшиткоє ростинство и звірядь Карпат и тот землеписный регіон, у котрум Русины, де роботу глядаючи, де як катуны, де як слугы орієнтировали ся, гикой дома. Майкрасші у русинській народнуй поезії балады и баладичні співанкы. Говорячи за русинські історичні співанкы, припоминат нам, же герої туй сут не из української історії, ай король Матяш, Раковцій и Кошут (онь сесе послідное май інтересно, тадьбо знаєме, як даякі изглядователі ипен тото пробовали доказати, же у русинській народнуй поезії сут мотивы неприязельства сопротив Кошутови). Як лакутку удцітуєме єдну, по мелодиці куруцьку співанку, што має и пузнійші елементы, котру и Бонкало достойнов увагы держав.

Мадяра истискли,
Німця пуднимают,
На слободы наші,
Криво позирают.
Утцюзнину нашу
Німці потоптали,
Вольності-слободы
Гет уд нас забрали.
Польшу потрепали,
Мадярську Краину,
Менше нас честуют,
Ги тоту звірину.

Сесю історичну співанку типичнов числит и Дюла Ортутай у своєю роботі Русинсько-мадярські поязаня у народнуй поезії. Бонкало дотычно сяких співанок твердит, же козацькі и великоукраїнські мотивы проникли за Карпаты лем у майнедавнум періоді. Зато жалустное тото змаганя из совітської doby, котрым ся старали доказати ипен сопротивное.

Робота Ортутая вказує и множество инший паралелій, што яжут народну поезію Русинув ид історії Карпат и Дунайського поріча. Народописні податкы, курті приповідкы, співанкы, півісткы, подані автором, май непосредно и ліпше гикой політична аргументація доказуют, же русинський народ, хоть и ограниченный етничныма границяма свої вутцюзнины, перейшов єднов історичнов дорогов из народом мадярськым и в принципіальных моментах прошлости и наперек антимадярськуй пропаганді стояв по боці Мадярув.

Ортутай, удкликуючи ся на Годинку, констатує, же в історії русинства ачий майрїшителным часом была доба куруцька. Годинка пересвідчиво доказав, же у часі слободителной войны каждый третій Русин став у шоры Раковція, и без малого половка из них пожертвовала свуй живот за ідею мадярської (а при тум и русинської) слободы. Сякое не годно пропасти без памятки у народнуй відомі. Тай зуправды, у смутных, упалых пословицях сєго народа, што мав нележку долю (*Буде, як Раковцій прийде: сежсто нигда*), руно як и в легендах за будушлуочого князя (вадь сына му), котрый колись-то прийде дому — жие тото пониманя, же сеся слободителна война за них, за худобный народ точила ся. У три годы по смерти князя, 1738-го года, на сіверо-восточнуй Вєрховині розгірило ся, же Ёвжеф Раковцій, сын князюв, дому вернув ся и ходит перебратый меже людьми. Воздухы ся нагрїли, нещастный люд из надїєв ждав, а нові землепаны и собі у каждом торговцю, подорожнику віділи куруцького агітатора. Дюла Ортутай меже повіданяма майславнїшого приказовача Михайла Федича — што був русинської породе, айбо родив ся уже у мадярськым окружину, зашто споив фолклорный світ обох народув — найшов легенду за скрываючого ся Раковція и за тото, як го прозрадили. Бо народна відома живит ся не значущыма історичныма датами, ай вічныма истинами, што скрывають ся за історичным діянєм. Ортутай нам подає и русинські повідкы за короля Матяша, указує їх поязаня из локальнов історієв. Чудно, же й Ортутай прияв тоту думку, што ся росширила уже у нашум столїтїю, гибы удносины русинського народа и Кошута уже не были такі непохмарені. Сяк зато стало ся, бо мадярський етнограф не знав тот уже горі спомянутый нами факт, же рекомі антикошутувські русинські співанкы дали были написати у цїсарських галичських полках, а в нашум столїтїю історики и фолклорісты, што стратили нерозрывну поязь часу, найшли їх и удцітовали из них. Ведно з тым, Ортутай найшов у русинських

співанках, котрі подав, признання мадярського вітязьства, чувство общности, зато роспур тот лем излудный, тым булше, же у русинських народных співанках, найме у катунських, зась лем видко прояв родинської душі.

Ортутай у курту минуту примирина щи оптиміст. Кличе на помуч дух Едмунда Егана, Мікловша Барты, Ендре Одія, тужит по такуй Мадярщині, де буде панувати дух слободы и соціальної справедливости, пуд котрым ся зыйдут ведно мадярський и русинський народы, вірні народы Раковціёвы. Їх судьба, вобше судьба Мадярської Краины зависит уд того, ци реалізуе ся тота туга. Історія — ги нераз перед тым — и ныні зрадила не лем сесі два народы, но и вшитку розлогу сериднє-восточної Европы. И будьме щирі: сам Ортутай не убстав вірний сим ідеям.

Ласлов Варій Фабіан, аналізуючи зібрані ним балады из періода по 1945-м, занимає ся товмачинём фолклорного покладу на мадярський язык, новочаснов тіпізаціёв баладного матеріяла, аналізом сістемы мотивації. В опублікованых ним зборниках силно ся дає вчути тото намірина, жебы сись етнографичный матеріял удокремити уд ёго сериднєвропейського контекста. Из роботы Ласлова Варія Фабіана видиме, же сесе лем исчасти ся му повело. Пиля тых впливув, што поправді уддієвали из-за Карпат, вшеляк, не чажко ся находят западноевропейські поязаня — беручи порунаня из родинського умілського жанра — одомашненость туй, у світі готики, зудты привандровалых тем. Окрем сёго, видко муцный вплив мадярського фолклора (хоть зборники намірено убминают теріторії из мішаным жительство!) и проникнутя мадярського языка у тот архаичный вадь и новочасный текстовый матеріял, котрый творит майціннійшу часть русинських народных балад. Сесі знакы тысячолітого ведножитя природні и взаимно богатят культуры.

Што ся дотыкат музичного матеріяла, уже Иван Гарайда, значуца постава Пудкарпатського Общества Наук, оцінюючи еден зборник співанок, давав на позур, же у суй крайни вказує ся даяка двуйниность. У восточнум куті пануют мелодії коломыйкові, докуль май на запад характерно мелодичное співаня. Сесю двуйниность признавала и една из первых изглядователёк русинської народної музыки, др. Марія Патакій. Она зазначат, же на русинських церькуных співах відіти восточный вплив. Ведно из тым меже розличныма конарями русинського народного умілства ипен народна музыка прияла до ся майбулшое мадярское уддієваня. Оно, прото, взаимное. Бийла Бартовк, родак сєї крайні, у своуй поруналнуй роботі, при котруй зобрав дас сто мелодій у пудкарпатських русинських селах, установив тото, же мадярські кондашські новты появили ся на вплив коломыек и розвили ся у вербункошну музыку. Кидь ид суй аргументації додаме тото, же ведно йшли воєвати, ведно служили у войську, контактовали як газды, скотарі, твержиня Бартовка щи булше видят ся правыма и дустают *характер історично-розвоєвий*. У новійшуй добі мадярські народні мелодії дуже силно вплили на твориня русинського мелодійного богатства. Як указує Філарет Колеса у зборниках русинських (1923) и галичських (1929) співанок, сорок процентув пудкарпатських співанок сут мадярської породе, щи й за Карпатами таких співанок є до двадцять процентув. Мадярський вплив відіти у закончинях мелодій на покрученых мадярських приспівках. Часто мадярська мелодія из другыма словами, из другов функціёв появлят ся у русинськум фолклорі. Окрем сёго, сут такі русинські мелодії, што иншыма своима знаками (пурваный ритм, новое мадярское вединя мелодії, мадярськость музыки итд.) вказуют родинство из мадярськым фолклорным богатством. Окрем спомянутых воинських и газдуських общих условий помагало сёму и тото, же у часі вурунаня обычный быв сезонный удход на жниво у Низину.

Хоть у чехословацькым періоді робота збіглих уд комунізма емігрантув при чискуй пудпорі принесла из собов пробалованя ширити восточну музику на Пудкарпатю, она дала лем оманливі результати. У куртум часі автономії Руської Крайні научна гарда, што ся груповала довкола двоязычного часописа Зоря-Најнал зробила велику роботу и на ниві музики. Варта спомянути роботу композітора, зберателя и аранжера народної музики Дезідера Задора, што продовжовав Бартовкову школу. Ёго зглядованя *Коломыйки у русиньскуй народнуй поезії* появило ся у спомянутум часописі 1942-го года, а в соавторстві из Юрієм Костюком и Петром Милославськым удав книгу за русиньські народні співанки. Сесе вуданя 1944-го года, правда, стало на довгі годы лебіжов піснєв зберательської и аранжерської роботи. Маніпулована культура совітської doby остро уважала у первум ряді на етнографичні публикації, змагала ся огнєм-желізом вупалити народні языкові елементи, противні украиньскому літературному языку, алергечно реаговала на містні знакы музичної культуры. Характерно, же ани здалеку не русинофіл вадь мадярофіл В. Гошовський був єдинственний, ко на пудкарпатськым народнопоетичнум музичнум матеріалі змуг ся вудати фахову книгу — у Москві. Бо московські музикознателі не были пуд панованєм містных вожаюв. Ся книга подрбно говорит за вусям пудкарпатських музичных діалектув, їх мелодійні призначності, точно зарисовує землеписну границу росшириня коломыйки. Очевидно, же кидь Русины хочут истворити свою властну музику, у 'высоку культуру' приведе їх путь Бартовка и Кодаля, а у змаганях своих маюг ся операти на народну музику.

Майдавнійші памятки русиньської архітектуры — деревляні церьквы. Податкы Юрія Домановського из 1936-го года вказуюг, же, на превелику бану, булшу часть їх розберали, коли матеріальное положиня містної общины дозволяло поставити камняну цирьков. Но и тоты деревляні церьквы, што ся поубставали, вулучно красні памятки. Исторично ся сформовали три стілі церькуного ставляня. У Марамороши на вплив Ардяла росширила ся готика (Шандрово, Салдобош,²⁹ Соқырница, Данилово, Колодноє, Крайниково, Новоселиця Нижня, Апша Серидня). У Берегу и каммай у долині Латориці домінує бароко, не у посліднум ряді як послідованя родовому стілю Софії Баторій и Раковцієвых (сяк поставеный сам чернецький монастырь, котрый хоть камняный, айбо мінту взяв из сел вышної части долины, як Быстрої, што днись золляла ся из Свалявов, верховиньської Каноры, и булшераз перенешованой еклектичного стіля цирьковли у Шелестові). У лемкуськым відіку находят ся церьквы видливо восточного стіля: туй землепанський вплив був майменший. Про сіверо-западну часть відіка, долину Уга и притокув, характерна трєхділна шатрова цирьков. Сякого тіпа красні, умільско довіршині церьквы в Ужку, Сухум, Вышці, Кострині, Соли, Черноголові. В уднукашнум убладунку церьков містами відіти вплив стіля ренесансного, барокового и цопфового,³⁰ айбо передусєго можеме ся туй зачудовати народнуй придумливости и чувству красоты.

В ужгородськым сканзені фахово на високум уровни вубудовали село-музей. Из каждого відіка Пудкарпатя, котрый має свуй ставлярський стіль, перенесли по-по єдну хыжу ведно из єї уднукашным убладунком. И туй видко, як у других конарях народної культуры, своєфайтові призначності, зачавши уд гуцульської гражды (запертого газдуського двора, што мав даяку оборонну функцію!) до вказій хыж из етнично мішаных відікув, як сериднєє межеріча Латориці-Боржавы, Нижній

²⁹ Днишня назва: Стеблівка.

³⁰ Стіль, популярный у другуй половці XVIII. століття, вид пуднєго рококо.

Мараморош и долишняцькі села. Сесї послїднї такой анимак ся не розлучают ани членованём, ани конструкцієв уд хыж у довоколашных и низинных мадярських селах. Остра розлука є лем у фарбі. Тоту такой крикляву синю фарбу не мож собі представити меже білыма, глиняно-жовтыма, даколи чадово-чорныма хыжами на Сериднїю Тисї. Пóкрытя стрїх, што на мадярських, што на русинських хыжах у суй богатуї на лїс крайни єднакоє: шынылы. Уднукашнїй убладунок як хыж, так и церьков робит чисть русинськым ремеселникам, майстрам народного умїлства.

Дуже цїннї и з никаня етнографїї будовлї, предмети умїлства и промысел, поязанїй из лїсным газдуством, вказує сїневїрськїй тереновїй *музей дереварьства и сплавления*, што пиля погуршаня газдуської сїтуацїї є у все мїзернїйшум и ветешнїючум ставї. З другого боку, у даяких общественных будовлях, каммай у готеларьствї и гостєвництвї множат ся примїры того, як мїстнї архїтекты змагают ся народнї традицїї вмонтовати у свої роботы. Помагає сєму хуснованя опрєдїляючого, никаючи на стїль и традицїю, матерїала, дерева.

Май видливый, май познатый, такой легендарнїй конарь русинського народного умїлства — рукодїлня, за котру написано много зглядовань. Жебы реконструовати реальное положиня, удцїтуєме єдно давнїйшое зглядованя, написаное у часї роспаду чехословацької республики. Взимї 1939-го года Иван Керекеш, учитель ужгородської промысловкы, из сєв темов мав серїал на радїю. У своїй роботї усиловав ся опрєдїлити розвоєвї точки русинської людової культуры. Намїсто подробного розбора дав много незначнїх фактув, што не може не стямити и лаик, из котрїх хотїв искласти єден общїй образ.

Як вурушну точку бере тото твержиня, же русинськоє народное умїлство у серединї ХХ. столїтя — зрїлоє, дозрїтоє умїлство. «Скромнї робутникы народного умїлства вказуют бїзувнї знаки умїлської и ужиткової здалости, они... люде простого пониманя, в їх роботах, в їх обычаях не лем видко, чути народнїй и мїстнїй колорїт, живенїй тїсным язанём из їх давным родом, ай цїле унікальну, удбиваючу чистї жерела свого племени, своих обычаюв, дослїдну и вукрїсталїзовану культуру, яка и є своєфайтовым русинськым народным умїлством» — читаєме у суй студїї. Автор при своих етнографичных изглядованях найшов вїдикы, де сеся самобытна русинська народна культура задержала ся через столїтя у повнуй нерушаности. Сесе так прузванї верховинськї вїдикы лїсоватых Карпат. Меже сима мараморошська котлина, найме порунано майбогатшое гуцульськоє ‘главное село’, Ясїня. Русинськоє народное умїлство вказує правый образ животных убстоянь Русинув, говорит Керекеш. Гуцульська и русинська народна культура туй така неповторима, же и меже вуробками, што ся роблят на масовый продаї не увидиме шаблонность, и днись задержало ся тїсноє язаня из давнодавныма традицїями, што вубудовали ся через побожну мїстику и пуддержуют ся силно фанатїзованыма попами.

Орїгинальное русинськоє народное умїлство ексцелує богатством переливув и многосторонностєв. Русинськї народнї вуробкы не лем своєв орїгинальностєв правое умїлство — независимо уд спомянутої закорїнености у мїстичных представах — но и зато, бо у повнуй мїрї золятї из душов. Вуробок каждого русинського майстра-умїлця все живо удбиват, содержит у собї умїлську одуховненость ‘божого рїзьбаря’, примїтивну, айбо захватуючу побожность своего творця. Цїфрованя на русинських вуробках из ўвернутых баранячих кож, фарбїнї простов техников, натулько многотварнї, же лем у друбных деталях найдемє подобность. Сорочки из високов шиєв, так прузваным ‘фараметликом’, богато вушиванї, но ани туй не найдут ся два

єднакі блоки вушиваня, лем главный мотив годен быти єднакый, а все на деталях мож указати рѳзлуку, котра свѳдчит за богату фантазію, придумливість изготівителя.

Пиля бізувної руки майстра вуробок часто нам припомяне дїточу йграву фантазію, блискачу інтуїцію. Їх спонтана творчость отварят перед нами свѳт чувствєных проявув, окремішного наставиня, приближености ид маєстатнуй природї. Сись богатый свѳт наповнят їх мотивы страшныма семиголовыма шарканямы, містиків, чудесамы. Ко годен зазирнути у душу такої мараморошської молодиці, што вуробляючи ‘казайку’ (кожушок) переносит на нїї розмарный свѳт своих думок. Якое байное рѳстинство и звїрядь можут відїти єї очї, кой без всякого логїчного плана, лем из автоматичным майстерством парадит нитками розличної фарбы, прошиват баранячу казайку, вадь сорочку из грубых леняных вадь конопляных ниток, котра не стратит свою вартость ани зато, же навперед ладит ся на продай.

Ручнї роботы технично зробинї из основностѳв. Тадь и порозумително, бо сесе плоды довгих спокуйных годин, тихых днєв. Село уже простотов своѳв прѳтивостоит варошови из єго верьхотворами ставлярьства, створєныма варошськым чоловїком. Не мож рунати шїковну тьякливість простого селянина, приводити єї на общый именователь из часто до уноты вугранєнов культурностѳв учєного чоловїка. Первый видит ся, гибы заубстав быв за другим, а приця єго здалостям, основаным на обычаях, нигда не годны будєме ся вурунати, бо вун ся из нима вродив. Простый сїльський чоловїк, што робит на своем обыстю, не банує за втїкаючым часом, не скупый го вудати кулько треба. Сїльському чоловїкови час иде помалы, видит ся стояти. ‘Механізєваного’ варошана затїгує тверда гонитва за скыбов хлїба и возможность скоро забогатїти. Личного живота не має. Напрѳтив тому стоит радость, што ся крге в роботї сїльського чоловїка, великий епос такої роботы, котра у многих случаях иде на границы ‘черезмірної бабракы’, а зато сєся видяча ся черезмірнов бабракка приносит доброты якости и основности, котрыма ся вуказує народное умїлство.

Меже декоративныма средствами домінує орнаментальна графика. Удбочиня сут лем результатом простых убстоянь живота, віры, конфєсїї, бабон вадь традицій. Благородность ўробкув, архєологїчна їх орігїнальность пробудили інтерєс ид умїлству народа Пудкарпатя **из єго приятным споинѳм орнаментальных узоров у вушиваню, ткачствї, рїзбарьствї.**

На вуставиню 1935-го года у Празї мож было відїти, якї варїанты ношї и вушиваня сут по розличных відиках и селах. Сесе доцят порозумителное дїло, бо ноша все май тїсно поязана из містом, ги примїром, рїзбарьство вадь горчарьство, керамика. Вурїзаное танїря хустських рїзбарюв, єго декоративнї елементы мож відїти по цілуй Верьховинї, на гуцулський деревляный крєст можеме натрафити по церквах и капличках уд Ставного онь до Требуші,³¹ айбо пиля шитя и єго декоративных узоров паде до воч видлива рѳзлука.

Русинськое народное умїлство дїлит ся на чєтыри відикы. Май самобытнїйший є высокогорський край, покрижованный долинами, Верьховина, де традиційно вуробкы свої вушивают крижиком майбулше черленов, синѳв и чорнов нитков. Уд Волового³² до Хуста — сесе відик ‘лишакув’, лїсных люди. А тых, што живут у юго-восточнуй части вирьхнѳго току Тисы, ‘гуцулами’ кличут. Верьховинський горський відик такой

³¹ Днишня назва: Дїлове.

³² Днишня назва: Міжгір’я.

нич не родит, край дуже удобний, без культури, из деревляныма хыжками без коминув, нагадуючыма хлівы — сякое положиня фіксує опис 1939-го года. Люде и skut живут ведно, розділіні лем перегородов из ляць уд спода онь пуд повалу. Хліб из тенгеричаної муки печут. Полотно на платя правлят из грубо очищеної уд лыча коноплі. Туй лем дуже порідко де трафіт ся май добробытний, май богатый хутарь.

Уд Уга такой до Латориці, до Свалявського відика, вушиваня так прузваного *‘турянського тiна’*. Туй призначні мінты чорного тона, меже котрі ся заклинюють фарбляні платки и розличнов техников зробині віртуозні вушиваня. В основі є бессістемное, хаотично перемінистое вушиваня крижиком из білыма язїлями, вустаючыма, реліфныма, часто на 3-5 міліметрув над полотном пуднятыма товстыма стегами. Иншакый и круй жунської сорочки. *‘Турянська’* рукоділля дуже скромно вказує. У подаєдних селах рукавы и галірь мужської сорочки лем мало парадят, вадь и докус нияк.

Перед світовов войнов ткацтво и різбарьство дуже ся культiвовало. Щи и днись мож найти меже різбарями природжіні таланты, а по хыжах праві давні шіфоны, столы, ложки, полиці, украшені давныма оригіналыныма орнаментами. Сесю давну орнаментику на югу уже силнійшое перемішованя польського, словацького и мадярського жительствова з булшої части стерло. Де убстала щи традиція вушиваня, там перебрала форму узких, продовгастых вкладок, скопированых из книжок. Хоть сесі вкладкові мінты красні, не вукликают у нас почув давнины. Щи поубставали ся даякі села, де прекрасно знають ткати, наприклад, у Великих Лучках пуд Мукачовом, в Онуку пиля Сивлюша³³ и в даяких селах в округі Ужгорода, айбо туй у рисунку тканя уже мож відіти мадярський вадь румынський вплив. Пышні черліні смугы из зеленыма, синіма и жовтыма цвітами не прозрадят ниякое сходство из геометрієв давных мотивув и їх тональных основностєв.

Третьй відик из оригіналыным тiном ушиваня — край *‘лишакув’*, зачинат ся пиля Вышнєго Сіневiра, де жоны носят сорочки до кусточок довгі, и простерат ся стремом на юг до мараморошської рунины. Фактично се Мараморош. Крижкові мінты туй ушивають памутовыма и вовняныма нитками, формуючи на лицю цілисту платку рисунка, котрый ся остро вуимлят из полотна основы. На рубах товщі и тонші ниткы заяжут узликами, так жебы друбнійші мінты сплыли ся из булшыма платками. Фарба и величина сяких платок уд села до села дуже ся мінят. У Нижньому Сіневiрі на жунських сорочках вонкашна часть рукава цілком заповнена великыма прямокутныма трикутами, а у Довгум лем узкі смугы перемінюють ся из крестами, покладеныма на середину. У дiвок — жебы порузнити уд молодиць — вушиваня доповняють тканєм у фарбах.

На мараморошській рунині, што родит посонячник и тенгеричю, жуночки парадят ся у таркасті платя, а як прийде суровійшый час, носят красно вушиті кацабайкы. Даякі принадлежности шатя шовкові мают. Молоді жуночки украшають голову пантликастым вінцєм. На шию берут коралькові мониста, котрі майкрасші у селах долины Тересвы.

Айбо уд ушиткых названых тiпув май ся окремит *ушиваня ‘гуцулув’*, *жиючых пиля Чорної и Білої Тисы*. Уд Великого Бычкова зачинат ся сись віртуозно-бравурный фарбистый стіль, котрый ся вказує нам своєв восточнов пышнотов. Сесі *‘крижикы’* густо помішані из *‘пувкрижиками’* и другыма густыма мінтами и перебрані из давного тканя. Який бы не був генез гуцульського народного умілства, уже лем самов

³³ Днишня назва: Виноградове.

малярськов красотов заслужит на увагу сись юго-восточный кутик Пудкарпатя меже хрыбтом Карпат и румынськов границёв.

На переломі століття русинськое горчарськое ремесло, што розвивало ся у длубнійших центрах не могло стати у конкуренцію керамичным заводам. Убстало ся лем простое вуробиня горщкув, без парады, из простов убливов. Драговська керамика и днись така. Общый образ пудкарпатського горчарства доповнят процвітаюча над Білов и Чорнов Тисов вуроба давногоаличських декоративных блюд, и предмети горчарства из Ужгорода, Хуста и Сивлюша, котрі пуднимают уровень убладунку домуств у верховинських селах. Сесі вуробки уже докус малярські.

Гуцульска рукоділля не уступит ся давногоаличській и галичській, а вуробки из Ясіні, Кобылицької и Косовської Поляны перевысшают єї. Лем мало ся юй уступат якостёв різбарство, но се уже скорше традиція, гикой живое ремесло, и нынї доста чажко найти дись по газдуствах удкладеный, вадь на пуд испрятаный ўрізанный вадь паленый крест, образ, оковану мідёв-желізом урну, стару судину, ложки, кросна. Айбо цілком традиція не вмерла, бо и днись трафляют ся шіковні різбарі и палячі, які вказуют майстерство давно минулых часув.

Русинськое народное умілство, зачавши уд якостної стороны матеріяла и до естетичної цінности, котру перед нами отворяє, знає нас все зачудовати и своёв орігінальностёв, котра означає продовжиня житя русинських народных мотивув. И туй, як в инших сферах народного возрожиня майперва завданка творити умілство, основаное на глубоких корінях народної традиції, на сьом будовати и находити повну збруйницю спрятану, ци ши ненайдену у многостолітум опыті народного умілства.

Сут ши два такі околы умілства, де до 1918-го года, держачи ся критерія нації, народа, лем чажко найдеме окремішний, самобытный матеріял. Сесе малярство и музика. У музиці пиля народної музичної культуры можеме говорити лем за церькуну музику, што є у многум чужого коріня. Збруйниця вуказовых средств образописного умілства лем по роспаді бировани вказує бізувно містні знаки.

Пудкарпатя и судьба русинського народа уд 1918-го года

На територіях обываных Русинами лем по а́стровуй революції³⁴ образовали ся органы самоуправы — на удлуку уд Румынув, Горватув, Сербув и Словакув, котрі організовали Народні Рады скорше. 9-го новембра 1918-го года в Ужгороді створила ся 35-членна Мадярсько-Русинська Народна Рада, котра ся держала прінціпа територіяльної цілости. По єї думці «зато мусай было створити народні рады, обы вшитко русинство згорнуло ся в еден табур и так могло противостати Украинцам, Румынам, и Товтам, котрі хочут го анексовати.» Предсідник Народної Рады був Сімеон Сабов, а секретарь — Августин Волошин. 21-го новембра ид ним ся приключила мараморошська Русинська Рада, а 5-го децембра 22 села жупы Угоча. Лем пряшовська Народна Рада была часточно пуд чехословацькым впливом. Каролієва волода 15-го децембра 1918-го года пуд числом X. вудала народный закон, котрым определіла територію Руської Крайны величинов 17 945 км², што включала повну територію жуп Унг, Берег, Мараморош и Угоча, з тым и мадярські и румынські села тых жуп, но не включала русинські відикы Земплина, Шаріша, Спіша. Уточниня границь автономії удклали надале. Силов сёго закона определена крайня мала 1910-го года 848 428 обывателюв, из того 356 067 Русинув и 267 091 Мадяра, 94 273 Румынув, 93 047 Німцюв, 37 950 Словакув. Кладучи у границі нынїшної Закарпатської области з того было 602 774 душ обывательства, из них 334 755 Русинув (сеж дуже близко до предешного числа), 184 789 Мадярув, 63 561 Німець, 11 460 Румынув, 6 344 (!) Словакы. Иншых народности было ниже 200 душ.

У смыслі X. народного закона у Будапешті створили міністерію Руської Крайны, на чоло котрої йменовали Ореста Сабова, бывшого володного комісаря у ділах Русинув. У мукачовській столиці у чоло крайнянського уряда поклали Августина Штефана.

У часі франко-чехословацької окупації Вєрховины демаркаційна лінія тягла ся через жупу Унг на території нынїшної Словакії коло Ваян. Тогды щи Томаш гаріг Масарик и Едвард Бенеш по силі тайного договора 1916-го года населеное Русинами Пудкарпатя из варошами Мукачовом и Ужгородом удносили ид Руськуй сфері інтереса. Республика Рад, лишивши закон Каролія у прінціпі нерушаным, наміряла ся Руську Крайну доповнити русинськыма територіяями Земплина и Шаріша.

По упадку Росії и завединю булшевицького режіма, по конзултациях из союзниками и на куртгый час повсталов Украинськов Республиков зачала Прага збруйный и політичный гарц за добытя Русинії. Про сесе вухусновали и Народну Раду вувандровалых Угро-Русув у Америці, котра на скрентонськум 'конгресі' пуддержала жаданя, жебы Пудкарпатя 'из широковыма правами автономії' приключили ид Чехословакії. Дякуючи сёму на паріжськум мирнум догваряню представляв Русинув Григорій Жаткович, юридичный радник Дженерал Моторза. Народні Рады Пудкарпатя — котрі нико на мирнум догваряню не представляв — уже по румынсько-чехословацькуй окупації, у часі заведеної при нуй штатарії часточно щедрыма обіцянками прихылили на пріятя пражських планув. Реалізації чехословацьких планув

³⁴ Так ся называла, бо єї участники, главно воякы, на шапку вадь на груди собі капчали астры.

у многум помуг украинофілськый стрем, провадарь котрого Августин Волошин тогды и у слідучых десятиліттях проводив дволичну політику.

У септембрї 1919-го года по сен-жерменському договору Русинію приключили ид Чехословакії из тым, же на суй теріторії має ся вубудовати широка автономія про Русинув. Мирный договор границу меже Словакієв и Русинієв опредѣлив по ріці Уг и по желізній дорозї Чоп-Ужгород, май посунувши демаркаційну лінію на нехосен Русинув. Из нынїшного Пудкарпатя ши 11 сел бы мало припасти Словакії.

Тогды пуд чехословацьку власть трафило заселеноє Мадярами пасмо уздовж желізничної лінії Чоп-Батєво-Неветлен, жебы успокоити інтересы Малої Антанты у прямум желізничнум споиню. Пудкарпатська Русь мала тогды теріторію 12 656 км², обывательство пудля первых чехословацьких исписув у фебруарї 1921-го года — 604 593 души. Из 11 унгськыма селами, што приключили ид Словакії — 612 442 души. Рузня майже у 8 000 люди, вуимши 500 душ, сесе Мадяры были. Уд сих исписув зачавши, кидь хочеме знати, кулько было мадярського жительствова, треба собі помагати історичнов демографієв. Бо при первуй республицї у число самостойных народностей зачали раховати Жидув, што дотуль были розділинї меже мадярську и німицьку народность. Кой Жид ся голосив ид мадярськуй народности, власть санкціоновала, же муг трафити до темниці за окламство. Часть Циганув, што тоже як самостойна народность фігуровали, записали Мадярами. Усвідоменоє фалшованя было и при записї мадярських грекокатоликув, у первум рядї у селах Батар, Неветлен, Чепа, што и до днись жива практика! У варошах все є часть обывательства из нестабільнов народностнов відомов, се характерно по вшиткуй Верьховинї. За число репатріантув мож лем ганути.

Сесе вшитко взявши на позур, можеме поникати на числа тогдышных исписув на Пудкарпатськуй Руси, што вказуют нам: 372 278 Русинув и 103 690 Мадярув. Лем піціцьку статістичну хыбу вчиниме, кидь ид Мадярам додаме 7 217 душ из неопредѣленов народностєв. Число Жидув у тот час — 80 117, Німцюв — менше ги 10 000 душ. Число Чехув и Словакув, заповнивших адміністративні посты, приблизило ся ид 20 000. Румынув, які фігуровали у рубриці *инші*, рахуючи пудля податок по румынськых селах — было пуд 11 000 душ. Исписы 1931-го года вказали: 446 478 Русинув; 116 975 Мадярув; 34 700 Чехословакув; 91 845 Жидув; 12 778 Німцюв; такой 12 000 Румынув. Паде до вока число чужоземных повгарюв: 16 558 душ.

Політичний розвуй Пудкарпатської Русі за першої чехословацької республіки

Первый губернатор прикапчаної ид Чехословакїї Русинїї, котра дустала офіційну назву Пудкарпатська Русь, був Иван Брейха. По ёго куртум адміністрованю уд апрїля 1920-го года губернатором став ся делегований из Дїтройта Григорій Жаткович. Ун, правда, видячи, же Прага ничраз не намірят ся осуществити автономістичні точки мирної лагоды (приведеня у живот самоуправы, искликаня Сойма, вузначиня границї русинської терїторїї), уже по єднум годї удступив ся из поста и попиловав ся вернути до Соединеных Штатув Америки. Наступники ёго, Антоній Бескїд и Константин Грабарь, были вірні сповнителї чехословацької політики, тым май, же їх контролювали пудгубернаторы чиської народности (Еренфелд, Рóссыпал и Мезник). Майдовже пудгубернатором був Рóссыпал, котрый пиля інтересув чехословацьких без всяких завад застачав и інтересы свої аграрної партїї. Неопредїлена ілюзія автономїї жила до 1928-го года, коли вступило у силу роздїліня на провінції и Пудкарпатя стало ся єднов из провінцій республіки.

У Европі перву чехословацьку республіку знали як остову демократїї. Зуправдї, містні самоуправы вуберали ся, а закон о меншинських языках установлєвав 20% границю дїля меншин, выше котрої могли будовати свуй культурный живот. Статїстичні вукривиня, прото, у многих поселищах сесе чинили невозможным, май паде до вока примір Ужгорода, де уд 1930-го года упало число мадярського обывательства пуд критичні 20%.

Зманіпулованость исписув потвержуют и податкы державных и містных уберанок. При зачатках республіки створила ся структура партїй. Айбо на партїї впливала и языкова роздїленость общества, котра ся тягла уд половкы ХІХ. столїтя. Тоты пудкарпатці, што себе держали Русинами, стоячи за ідею автономїї, хотїли быти у Мадярщинї. Руський стрем стояв на позїціях панславїзма, а українофілы, пуд впливом емігрантув, збіглих из совїтської бировани, брали себе за часть великоукраїнської нації.

Русины мадярофілської лінії згорнули ся довкола Автономного Земледїлського Союзу, котрый меже двома світовыми войнами основав Иван Куртяк, а по ёго смерти провадив Андрій Бровдїй. Ид ним мож причислити Мадярсько-Русинську Політичну Партїю и Автономну Соціалдемократичну Партїю. Руська Народна Автономна Партія, у чолї из Степаном Фенциком як никаючи на язык, так и на віру (православну) уд русинського стрема ся розлучала, автономїзм исповїдовала лем формально, як політичний маневр.

Меже руськыма партїями треба щи спомянути Руську Робочу Партїю и Руськое Народное Здружїня. Ведно з тым *партїї власти*, Аграрна Партія и Чиська Народна Соціалїстична Партія, мали руські секції.

Великоукраїнський стем представляла майсилнійше ведена Августином Волошином Народна Христїанська Партія, айбо туй щи мусай назвати Партїю Украинських Соціалдемократув и Партїю Украинських селян.

Пудля наставы Комінтерна комунїстична партія містное русинськое обывательство держала Украинцями. Комунїстична Партія Пудкарпатської Русі мала притум и много сторонникув меже Мадярами и Жидами. Уд них было што у 1919-м, што у 1939-м майбулше, по-по три пусланикы до пражського парламента.

Меже малярськыма партіями Пудкарпатської Руси значну роль заграла Краинська Христіансько-соціалістична Партія, Малярська Народна Партія, што уд 1936-го года золляли ся у Малярську Зьєдинену Партію, Краинська Партія Малярських Друбных газдув, Пудкарпатська Партія Права, основана 1920-года др. Ендре Корлатом. Сесі партії голосили прінціп територіальной цілости, меже політичныма средствами їх, вшелияк, было много застарілого, унаслідовали из середины XIX. століття свою зятягость: «пережиєме!» Сесе, природно, онь по другуй світовуй войні зробило ся докус неприятливым. Што ся тыче національной політики, и русинський стрем сімпатизовав из Малярами, хоть все силнійше душтавав властный народностный набуу. Комунисты мали імунітет сопровит національным проблемам, хыбаль дись-колись на росказ изгорі стали на бук єдного ци другого національного двиганя из тактичных наміринь. Руські и украинські партії шпотали оборону русинських и малярських інтересув. Се злажовало ся з інтересами Прагы, котра свою навдяченость ўказала и серьёзнов державнов пудпоров.

На кунци 30-х літ пиля вонкашнополітичных причин ипен невшореность національного вопроса привела Чехословакію ид крізі и роспаду. Бенеш ищи й у своєм ужгородськум ўступиню 1934-го года говорив, же Пудкарпатській Руси дати автономію у тот час все щи пóскоро и не треба было, бо, по ёго думці, лем Малярам и Жидам бы на хосен пуйшла. Уд 1936-го года автономичні партії значно розмогли ся и все твердйше воёвали не лем за май высокый статус як части державы, но и за самоуправу, у чум Прагу беспокоила возможность будучого приключиня ид Малярщині, зато удтяговали и дали автономію лем за пару тыжнюв до того часу, коли Малярщина возьєдiniла пасмо, населеное Малярами.

Газдуство Пудкарпатя меже 1918-м и 1938-м годами

Перемену державности по первой світової войні Пудкарпатя пережило як ачий майхудоунайшый регіон середнє-восточної Европы. Без сомнівку, пиля землеписно-газдуських даности причинов сєму было двастолітоє колоніальное газдованя фамілії Шенборнув на суй части Раковцієвого маєтку, простором 2 531 км² (такой 440 000 катастровых голдув), вадь 70% жупы Берег, котру дустали за военну контрибуцію. Приблизно таку поміру мали и корунні маєтки у жупах Унг и Мараморош, де газдованя вели дакус інтензивнійше, айбо тоже в первом ряді позерали на прямый хосен. Ани мункачський єпископ Юрій Фірцак и зачата володов так прузвана «верховинська акція» — за што сьме горі споминали — не встигли радикально змінити положиня за пувдруга десятиліття до першої світової войны. Забийство Едмунда Егана, провадаря акції, котрый тужив зробити из пудкарпатської Верьховины «русинську Швайцарію» сесе сімбол, што сімболізує безнадійность месіяшських пудьять.

И у низиннум, Мадярами обыванум пасмі не было положиня намного ліпшое. Пиля порунаої недостачі землі, заубсталости промысла, торговля у пасмі слабо розвивала ся, по збудованю желізної дороги она перейшла у многофункціональні регіональні центри, што стали ближе ид центру державы.

По мирной лагоді, аж бы крайня дустала была бажену автономію, могла бы была ліпше ся концентровати на сесі задачі. Удсутство же автономії привело сесю майдалеку уд Прагы и майзаубсталу провінцію у щи гуршое положиня. Факты свідчат, же волода чехословацька частєв и не мала наміриня дашто мінати.

Чехословацький Народный Сойм щи 16. апріля 1919-го года прияв закон за розділ землі. Наміриня володы было практично розбити мадярськое пограничное пасмо. У Пудкарпатю 35 000 населникув дустали зимлю, майбулше при Тисі на тых частях маєткув мадярських середніх и великих газдув, котрі нова границя удрізала уд основных їх земель! Пиля того значні телекы дустали чиські урядники и проміненты прочиських партій. Сяк розділили 4 538 га. Мадярськое обывательство дустало 3 голды пиля Батєва — на теметув!

Булшу часть латіфундії Шенборна продали фірмі Латориця из франко-белгейськым капіталом. Мараморошська доменія Телекіюв трафила на довголіту аренду малтійському рыцарьському чину. Промысел не розвивав ся. У газдустві поділ промысла був лем 2,2%. Правительство лем транспорт, будованя дорог віділо важным, жебы мож застачати сировину про чиський промысел. Уд 1920 до 1933-го года вубудовали 570 км дорог, из того 170 км асфалтовых, 129 мостув, из того 114 желізобетонных и желізных.

Мож порозуміти, чом кріза 1929-1933-го май чажко поразила сесю газдусько заубсталу крайню. Офіційна статістика говорит за 110 000 безработных. У даяких конарях газдуства платня ся покуртала на 40% дотогдышної.

Світ онь 1932-го года дузнав ся за трагічное положиня Пудкарпатя, коли туй походили Лудвик Рен, Джордж Гамілтон, и коли Золтан Фабрій написав Легенду голода. Мадярська и русинська опозиція, вшелияк, уже скорше давала знати за біду и понагляла на помуч. На припоруку русинської автономної партії на яри 1929-го года секретарь

партії Іван Бровдій сховався в Берговіну і написав захоплюючий репортаж, даючи на позор світу і американському русинству, що берговінські жителі без допомоги фізично пропадуть. Єдиний чоловік, що виграє на берговінському голоді був Щерецький, голова аграрної партії: з аграрної допомоги заставив своєю дівчиною півмільйонне вино.

Чехословацьке політичне і газетське керівництво добре знало всі факти. Податки списув 1930-го року вказують, що Пудкарпаття було в Європі майже застала територія, положення його застало на рівні XVIII століття. Наперекор тому Прага не тільки допомогла цьому регіону, а й колоніальні дані дискримінації в ній далеко погіршила положення. Прекрасні вина з Береговсько-Мужієвського відика, подібні токайським, могли потрапити на торги в ній на умовах у п'ять раз гірше порівняно з ледяким чеським квасняком. Подібне незадоволення чинилося при добуванні і зачаточному улаштуванні дерев. Як і в усіх подібних випадках влада знаходила винного за вшитку замість того, щоб віддати свої газетсько-політичні злочини. Іван Олбрахт у своїх пудкарпатських творах, що мали великий успіх, на ганьбу чехословацької влади намалював не дуже оригінальний образ з того часу.

Віра и культура у Пудкарпатській Русі у межевоєнний час

Чехословацькі власті були дуже непринадіяні, же напрекур худобности и усвідоменуї антимадярьській пропаганді, Русини ши все из носталгеєв споминают на давну володу, на вольні переходи бокорашув, жинцов по Мадярьській Низині, на маріяповчські одпусты. Уже сьме споминали скорше, же Прага ся держала прінціпа «розділи и пануй», коли пуддержовала політично-языкові змаганя, што были даликі уд тутишного жительствова.

Сесе давало ся чути у каждоденности, у практиці культурного живота. Зачим пропаганда, нашепкуюча за тысячолітоє притолочиня, вказала ся не ефективна, зачали уддієвати на формованя народного усвідомяня через віру и школу. Пиля года 1920 зачала ся истинна гонитва на цирьков. Прага змагала ся доказати, же церькуна унія лем Австріянам и Мадярам на хосен была, и русинському народу вернути ся треба ид вірі предкув.

Волода сюды загнала бывших чиських легіонарьов из білогардістського корпуса (сформованого у Росії из воєноплінных и через Далекий Восток (!) вернутого у Европу), из котрых многі привели из собов православных руських жун. Православні были и руські тай украинські немеші, інтелігенты, што утікали перед булшевізмом, офіцеры. У многых селах пругнали попув, які вўходили бывші мадярьські семінарії, а на їх місто дали батюшок, што ледвы знали читати-писати. Образованійших попув привели из Сербії(!). Лем сьак могло ся стати, же ши у дисять літ перед тым еднодвотысячна пудкарпатська православія, за куртый час ся розмогла на 120 000 вірникув.

Ведно из тым вірну традиціям грекокатолицьку цирьков удсували у позадину. Єпископа Антонія Папа чиські власті зняли из поста, пак ўказали из державы. Намісто нєго сята столиця йменовала Петра гебея, пуд водительствова котрого, хоть и в чажких условиях, айбо вшорило ся положиня цирьковли и попуства. По єго смерти, што настала 1931-го года у чоло мукачовської єпархії став капітульський вікарий Александер Стойка, котрый по єднум годі був ўсячений на єпископа. Єпископ Стойка був своим вірникам правый отиць, приміром, організовав так прузвану ‘паскову акцію’ при котруй за многі годы худобні русинські родини дуставали білый хліб и паску на Великдень. Сись, віділо бы ся, невеликий гест дустав поправді своє значиня, коли у пражському парламенті вказали тот камнянотвердый ощипок, котрый їв на каждый динь худобный верьховинський люд, што не відів пшениці, а даколи ани тенгериці. На полю віры и нравув Александер Стойка змагав ся до кунця представляти тот стрем, котрый пудкарпатські Русини вубрали собі три столітия перед тым.

Майбулший панславистський пропагатор був єден буковинський емігрант, Іларіон Цурканович, што основав печатню, організовав руську партію, котру содержали на свої гроші Чехы, и як представитель тої партії став ся пуслаником пражського парламента. В Ужгороді содержали руський інтернат про русинські діти из худобных родин, де воспитовали їх руські емігранты — у панславистському духови. Сесе покоління, мож порозуміти, уже рунодушное было ид Мадярам и судьбі Дунайського поріча.

1923-го года образовало ся культурное общество Александра Духновича, котрое хоть и не стояло на службі панславистським ідеям, айбо продовжовало великоруський языково-літературный стрем из другої половкы ХІХ. столітия. Зробило велику

культурну роботу, мало 30 000 членув и держало свуй Народный Дом в Ужгороді. Уд 1928. до 1933-го года выдавало свуй літературный часопис Карпатскій Свѣт. Предсідником общества бив Євменій Сабов, секретарём за довжый час др. Степан Фенцик. Меже членами были спозначні люде пудкарпатського культурного и політичного живота. Ид сѣму треба додати, же и політично опозиційні русинські автономістські партії пуддержовали русофілську культурну політику общества Духновича. Главна причина тота была, же стояли перед новов, дотогды непознатов опасностѣв.

Се бив тоже из помочов емігрантув укріпивший ся великоукраинський стрем, што сопротив руському у меншині бив, айбо агресивностѣв своѣв скоро добыв собі політичну власть на Пудкарпатю. (Сякоє 1917-го года віділи сьме у Санкт-Петербургу!) Украинський стрем ўбрав собі щи опаснійшое поле уд церькуного про напад: змагав ся здобыти школство. У первум ряді зачали пропасацію меже інтелігенціѣв, меже учителями. Привнадили ид собі Августина Волошина, діратора ужгородської учительської препарандії, пак трафили у їх руки ужгородська и береговська гімназії, ужгородська мужська и жунська учительська препарандія (туй Волошин всалашив украинських монашок), мукачовська торгова академія, сивлюшська, иршавська, бычковська, раховська горожанкы итд. Сесь стрем укріпляв ся у пражськым украинськым всеучилищу, в украинських студентських издружинях и на розличных високих школах.

Меже украинськыма емігрантами май познатым бив др. Панькевич, гімназійный професор, што сопротив дотогдышнуй граматичі руського стрема выдав свою украинську граматичу. Измеже представителнов русинського обывательства ид ним ся приключили окрем Волошина (што 1920-го и 1923-го года выдав руські граматичы, у котрых были и русинські елементы!) Юлій Ревай, главный інспектор школ, браты Бращайкы, адвокаты, Августин Штефан, дірктор торгової академії и грэнджа-Донський, майславнійший їх поет. Духовна остова украинського стрема, общество Просвіта, подобно свому конкуренту, обществу Духновича, основало філії по цілуй Пудкарпатській Руси: на 1938-й гуд мали 250 читалень и 8 філій. При читалнях давали и театральні представиня. И хоровых груп было над сто.

Пиля заостреної языкової перекры чиські уряды 1937-го года провели у школах референдум меже учителями и родичами. Результат бив нечеканный. Напрекур еднакуй субвенції побідных 70% дустав 'руський' стрем, котрый содержав и русинські елементы. Украинська граматича дустала неповных 15% голосув. Многым было вшитко едно. Державні уряды рішеня не прияли, вшитко и дале завісіло уд містных політичных сил, в общественум животі, вшелияк, украинський стрем, котрый по возьедининю мадярського пасма перенюс свуй центер до Хуста, указовав булшу агресивность.

Што ся тыче газдусько-техничної базы культуры, меже двома світовыма войнами было на Пудкарпатській Руси 35 печатень. Из сих булшина (20) фунговали на основі державного таріфа, айбо часть на торговых основах. Технично были заубсталі и даликі уд уровня печатень будапештських вадь чиських земиль. Лем у трѣх булшых варошах, Ужгороді, Мукачові и Берегові были наборні машины, инде набрали руками.

Каждая печатня заінтересована была выдавати свою новинку, бо лем так могла дустати доходок уд рекламы. Як уже спомянули сьме, печатні зависимі были уд партій вадь цирьковли. Чехословацькыма властями основані и содержані были Державна печатня (Státní tiskarna), Школна помуч, Слобода. Из сих перва еднозначно представляла

державні інтереси, у другуй був сильний комуністичный вплив, а третя была базов Чехословацької Соціалдемократичної Партії.

Грекокатолицькі церкуні и славянські книги и часописы вудавала печатня акціового общества Уніо и печатня чина С. Василя Великого.

Жидуська (ідіш) была ужгородська печатня Мойше геліша. Окрем сєго жидуський капітал був у многих независимых и фунгуючых на торговых основах печатнях.

Мядярські публікації вуробляли у вшитких печатнях Пудкарпатської Руси. Печатня Дюлы Фелдешія, котра уже у предишні десятиліття значну роль зайграла в удавательськым промыслі, вудавала заруно малярські, русинські и церьковнославянські вуданя. У печатни Вікторія вухожовали Карпатський Малярський Вістник и Жидуська Народна Новинка, у печатни Уніо АО — русинського духа грекокатолицькоє Убзираня и Малярський газда.

Нуканя преси было на чудо богатое. 1927-го года, приміром, на Пудкарпатській Руси появляло ся 59 періодик. Из того 22 малярські, 10 руських, 5 жидуських, 4 чиські, 2 українські, една русинсько-малярська, една малярсько-руська, една чисько-русько-малярська, дві чисько-русинські.

Независимо уд языкової и політичної переку появили ся хосинні изглядования, у первом ряді из історії и містної історії. Роботы из історії Русинув, порозумителное діло, дотыкали ся й історії Малярув, и наспак. Никаючи на локалізацію, очевидно, же не личность автора туй опреділяюча, ай тогды можеме говорити за *містну* фахову науку, коли тема зглядования єднозначно яже го ид регіону.

Малярський научник на еміграції, *Андор Шаш*, бывший участник кружка Двадцятый Вік, 1928-го года написав невелику монографію *Из прошлости вароша Мункач*. Ищи май значуща єго работа 1927-го года *Архів привілетованого вароша Мункач, 1376-1850*, яка нараз и монографія и зборник документув, што и нині представляє собов цінное жерело містної історії.

Изглядователь збирьки музея Легоцького, герешный учитель и археолог, *Євжеф Янкович* 1931-го года вудав у Мукачові доднись назаступної важности книгу *Пудкарпатська Русь в преісторії*. Вуимлят ся трєма вуданями за межевоенный час книга *Іреня Кондратовича Історія Подкарпатскоѣ Руси для народа*, котру автор написав про школы. Серьєзное языкознательськое и літературное діятельство розвивав *Александр Ілницький*, єпископський радник, член капітулы. 1924-го года організовав в Ужгороді Центральну Вірозахитну Канцеларню, котрої вуданя здобыли велику популярность меже русинськым обывательством. *Степан Гладоник* познатый у тум часі своим зберательством русинських співанок.

Не никаючи на вплив языково побаламученого положиня на творчу культуру, появило ся порунано много таких работ, што независимо уд языка змагали ся представити русинські реалії. Русинський народ не творив ся на языкові переку, ай своим, за століття вужрившим языком и дале говорив. Варто удцітовати туй єдну зазначку Тівадара Ортутая, вужначного грекокатолицького діятеля, дотычно польських исписув 1931-го года: пудля них на восточных відиках пиля 3 250 000 Украинцев и 1 138 000 Білорусув **1 219 000 Русинами ся приголосили.**

Сись факт варта мати на позорі поязано из етногенезом, за што сьме говорили у зачатку, айбо треба уважати и на щии май принціпальное туй усвідоминя ідентітета, язык и основану на нюм культуру. На жаль, у межевоенный час булшина пудкарпатських русинських, українських и руських писателюв учинили ся начинєм у

руках політичних груп. Александер Маркуш, гренджа-Донський, Лука Демян, Юлій Боршош-Кумятський на єднум боці, Еміл Балецький, Єсиф Жупан, Андрій Патрус-Карпатський на другум. Силно окремит ся измеже сих обох шорув Федор Потушняк, надзвычайно здальй, переимливый на модерні европейські літературні повіяня молодый пісник, котрый появил ся у тридцятых годах из своима вершами, а изгодя став ся славный як фолклоріст.

Наслїдство булшої части з них убстало ся лем фактом історії літературы. Куртое культуро- и літературотворчое пробалованя было пудьятое у періоді, што настав по кунцю чехословацької добы.

Політичний розвуй Пудкарпатя за годы 1938-1944

По первум віденському арбітражи населена Мадярами низинна часть золляла ся из давнов сістемов жуп. Сесе убяло ведно 1 523 км² теріторії и 173 233 жителюв. На порозі стояло возьєдиния Русинського Пудкарпатя, но великодержавы ся сёму ши дакулько місяцюв исперали. У септембрі 1938-го года на Пудкарпатю заострило ся противостаня украинських націоналістув и автономістув. 4-го септембра в Ужгороді Украинська Центральна Народна Рада держала 'конгрес', на котрум Волошин сформуловал жаданя. Прага тоты жаданя завергла. По сьом 20-го септембра зась мали в Ужгороді схожу, де жадали, жебы ся привели у живот Вілсоновські прінціпы. Накониць, як 6-го октовбра у Жіліні Словакы вуголосили свою автономію, Прага мусіла признати и автономію Пудкарпатської Руси.

9-го октовбра образовало ся автономное правительство Пудкарпатської Руси, міністром-предсідником котрого став ся Андрій Бровдій. Волошин дустав пост міністра здоровництва(!). У Прагу Бровдій подав проєкт автономії, по якому в урядах на вшитких ведучых постах мали быти русинські урядники, в епархіях Русины мали дустати такі права, які належали самостойным державотворным націям. Уже сись проєкт Празі не по дяці був, а коли правительство Бровдія організовало референдум из звіданём приналежности Пудкарпатської Руси, зняли з нёго депутатський імунітет и заперли го у темницю, удкы ся вуслободив лем на зачатку 1939-го года.

Добру пуддержку Прагы дустав зато Волошин, котрый по арештованю Бровдія на другый динь уд имени украинської партії, што была у меншині, перебрав власть, удсторонив представителюв русинського стрема, заказав мадарські и русинські вуданя, роспустив мадарські и русинські партії и здружия. Ведно из тым не прияв и вирьхность Прагы. Именованого Прагов на міністра вднукашных діл генерала Прхалу, везиря чиських войськ на Пудкарпатській Руси, не признавал законным членом правительства.

По возьєдинию заселеного Мадярами пасма Волошин перенюс столицю до Хуста и зачав довкола нёго пуд фурт ся розмогаючым впливом украинських емігрантув и організовано приходячих из сусідства военных сил будовати мінідержаву, створив збруйні силы, Січ-гарду. По негативным оцінам совітської історії збруйні силы Волошина операли ся на білогардістув и петлюровцюв. Ачий точнійше буде повісти, же галицькі інструкторы зорганізовали на защиту Волошинської маріонетної державы вдухновену украинським стремом моложаву, часто добрі уважаючи на свої властні інтересы. Неодовго и сам 'везирь', што многораз міняв свої пониманя, став ся заручником галицьких інструкторув.

Чехословацький парламент 22-го новембра 1938-го года прияв констітуцію автономної Карпатської Украины. Сесе державна утварь мала 11 085 км², обывательства 545 131 душу, из чого ³/₄ Украинці (Русины), айбо много и Мадярув, Німцюв, меншина Румынув, булше ги 65 000 Жидув, што мали материнським языком ідіш.

Карпатська Украина, появивша ся при пудтримці німицької політики, сама собов была на существованя не валушна. Не мала достаточного ани промысла, ани земледілської вуробы. У булшуй кулькости мала лем дерево и суль, айбо політичні убстояня заперли перед нима торгы. Як и вшиткі трафивші у крізу и перемагаючи ся из нёв політичні

утварі, и маріонетна Волошинська держава вхилила ся ид терору. Продовжали ши в Ужгороді прияті антирусинські и антимадярські пудьятя, представителюв інтересув сих двох етносув заперли до концентраційного лагра на горі Думен. Из 'вднукашным міністром' Прхалом, котрого Волошин не признавав, лем у єднум случаи найшли общый язык: 6-го януара 1939-го года організовали терорістичный напад на Мукачово, што тогды уже приналежало ид Мадярщині.

12-го фебруара 1939-го года організовали 'вуберанкы', на котрых мож было голосовати лем за украинські партії. Проігноровавши вшиткі голосы против, за што писала и преса, у дусі будучых совітських уберанковых комедій, нараховали читаво над 90% голосув за кандидатув Волошина, котрый на основі так добытої легітимности искликав Пудкарпатську Центральну Раду, яка, вшелияк, фактично и не зыйшла ся. На тот час остро ся показали удносины Хуста из Прагов. Волошин ладив був депортовати 15 000 чиських урядникув, котрі ся приселили за пруйшли двадцять літ, и тоты из генералом Прхалом, што готовый був свуй міністерський пост добыти хоть и збруйным путём, пудняли ся против хустського правительства. Политіли тревожні телеграмы Ріббентропу уд ёго хустських комісарюв. Пиля того и мадярська волода не одобряла планы Берліна мати туй свуй плацдарм. 14-го марця 1939-го года у Братіславі Народный Сойм вуголосив самостойну словацьку державу. Єдным днём пузднійше вуголосила свою самостойность и Карпатська Украина. Німицька стратегія на тот час перемінила ся и сягла за Карпаты. Докуль у новембрі, такой по віденському арбітражі, рішително сперали ся мадярським аспіраціям, тепирь мовча согласили ся, жебы у 24 години меже сима двома вуголошинями Мадярська Краина реалізовала свої плани. 15-го марця на росвітку мадярськое войсько рушило ся ид Карпатському хрыбтови. Волошин пробовав просити ся пуд німицькый протекторат, пробовав зачати ся догваряти из Будапештом, што дотогды удмітовав, айбо нич из того. 16-го марця ши вуголосив прилучиня Карпатської Украины ид Румынії, пак ши тот динь, слідом за втікшым майнаперед главным везирём Січ-гарды, и сам удыйшов до Румынії.

Мадярськое войсько 17-го марця дуйшло до польської границі на хрыбтах Карпат. Ввод мадярського войська як сериднёевропейські, так и западні державы прияли на знамость. Ид сёму удцітуєме два посулські голошиня. Куен-Гийдерварій, мадярський посул у Паріжу, 22-го марця 1939-го года голосив сьак: «Французська обществена думка... вість за історичное введиня войська у Карпатську Русь прияла у спокою як природну подію, як логічний результат роспаду Чехословакії... У парламентських кругах чув єм, же створиня общої границі³⁵ туй прияли из явнов сімпатієв. У пресі не было таких ўступинь, котрі бы возьедининя Карпатської Руси у принципі не одобряли.» Мадярський посул у Лондоні сьак мелдовав 28-го марця 1939-го года: «Русинська и словацька акція Мадярської Краины так в общественной думці, як и в кругах офіційных найшла порозуминя.»

Мадярськое войсько переступило и за фактично провізорну границу словацько-пудкарпатську, котра так нигда и не была уточнена як границя крайні. Словакы удповіли воздушным нападом на Ужгород и Собранці. На наліганя Німцюв збруйну акцію зоперли, айбо зятыї Мадярами собраницькый округ и стащинськое солгабіруськое представительство розлогов 1 056 км² стали ся інтегральнов частєв русинської крайні. Взята уд Словакії, переважно заселена Русинами, айбо частєв и Словаками територія приналежала *адміністративному представительству жупы Унг. Сесе ведно из бережськым и мараморошськым адміністративным*

³⁵ Має ся на позорі: мадярсько-польської (зам. автора).

представительством творило восстановену Руську Крайну, определѣну законом 6200/1939. М.Е. Термін *адміністративное представительство* означав, же бывша система жуп сохранила ся. Сяк требало из причин адміністративных (из автономії вупав Ужгород, бывша столиця крайні), як и з причин газдуських (центр газдуської адміністрації Мукачово, туй было урядництво, приміром, фірмы Латориця). Учено-культурні центри и преса тоже были ‘екстеріторіальні’. Органична цілость Пудкарпатя сяк не нарушила ся, радше восстановив ся збалансований уструй, што був до Трианона.

По возъединию Пудкарпатя на куртый час было пуд военнов адміністративов. Містні ‘народні рады’ ведно из членами ‘народної стражі’ вуглядовали вражі елементы. Пал Телекій,³⁶ жебы убминути лютості, змагав ся военну адміністрацію покуртати на чим меншый час. Обы переходный період излегшити, у помуч шефу военной адміністрації генерал-поручнику в ўслужбі Бийлі Новаковичу, міністер уднукашных діл именовав свого комісаря в особі Юлія Марины, професора теології. Они двоє, обы зачати організаторську, будовательську роботу, обы не допустити далші конфлікты, щи до восстановиня цивільної адміністрації ліквідовали так прузвані лагры за колячым друтом и без нѣго. Уд 7-го юлія восстановила ся цивільна управа у чолі из намістным комісарѣм из осідком в Ужгороді. Телекій и ѣго сторонники уже тогды ладили дати автономію Руськуй Крайни, айбо проект пуд натиском военного лобі намістна рада не одобрила.

За сим ся зачала перека, у котруй свою думку повіли и представителі містного обывательства, найме Степан Фенцик и Андрій Бровдій. Проект послідного появил ся в окремум великоднум числі Руського Вістника, 2-го апріля, накладом 50 000 удбиткув пуд насловом *Яку автономію хочеме?* Накониць у юлію 1940-го года парламент убговорив проект закона За Пудкарпатську Войводину и єї самоуправу, яким ся мала *де факто* рішити судьба русинської крайні.

Хоть зачавша ся тым часом война не лагодила приятю автономії у пограничнуй зоні, до 1944-го года фунговав інститут намістного комісаря, а при нюм русинська рада, а также дуже важное представительство міністерії земледілства. Также были русинські представителі — у чолі из застававшым дуже рішителну позицію Андрієм Бровдієм — в обох коморах малярського парламента. Практично прийшла в офіційный живот двоязычность. Пудкарпатський Вістник двома языками, стовпчик при стовпчикови, печатав роспорядкы, дотычні теріторії. Подобно сѣму, двома языками печатали росказы, наставы намістного комісаря и адміністративных представительств.

За пять літ послідовавших за возъединиєм — гибы продовжуючи верховинську акцію — малярська волода завела серьѣзні пудьятя у вуробі и застачаню стравного, у школстві, будованю дорог и общум розвою комуникацій. Годишну субвенцію про русинську крайню определіли у сумі єдного міліона пеньюув. Ведно з тым, факт, же пиля чажких убстоянь военного часу не мож было осуществити всецілу розвоєву програму, много што убстало ся лем у планах.

³⁶ Тогдышній міністер-предсідник.

Віра и культура в добі возъєдиння

Позиція грекокатолицької цирьковли уд зачатку была єднозначна. Два майвірнійші соратники єпископа Стойки, Александер Илницький, архіпастырь, каноник, доживотный член вирьхнєї коморы, главный радник по Пудкарпатю, и др. Юлій Марина, каноник, міністерський радник, трафили у высший державный апарат. Сопротив хустській маріонетной державі єпархія стояла за возъєдиння вшитких общин из материнськов державов и в сьом духови наставляла вірникув. Єпископ Стойка не дожив³⁷ до прихода нової бировани. Никаючи на небізувный военный час сята столиця не йменовала нового єпископа, ай повірила гайдудорогського єпископа Мікловша Дудаша провізорно справовати мукачовську єпархію. За три дні до того, як совітські єдиниці перейшли Татарськым перелазом через Карпатський хрыбет, Мікловш Дудаш ведно из кошицькым рімо-католицькым єпископом Степаном Мадарасом именовали и вусятили на помучного єпископа Теодора Ромжу, ведучого мукачовської єпархії, котрому изгодя судило ся вмерти смиртєв мученика.

За куртый час автономії малярська волода не зробила ниякі крокы против православїї, жебы не зачинати боротьбу на многих фронтах. Ведно з тым много зробила про духовный уровень русинства, культурный розвуй. Намістный комісарь Мікловш Козма восени 1940-го года подав проєкт створиня Пудкарпатського Общества Наук, котрый ся такой и зреалізовав у януарі слідучого рока. В отваряючум слові Мікловш Козма надголосив, же уд нового общества чекают не пуддержку минутных політичных завданок, ай службу на хосен культурі русинського народа. Общество мало секції: научну, умілську и народописну, а также русинського языка и літературы. Меже членами общества видиме Александра Бонкала, Тібора геревича, Антонія Годинку, Ивана Гарайду, Ёвжефа Ілійша, Іштвана Кнежу, Яноша Меліха, Дюлу Ортутая (вшиткі всеучилищні професоры), а также измеже представителюв умілства Федора Манайла, Ёсифа Бокшая, Андрія Коцку, Адалберта Ерделія, малярюв, Степана Гладоника, хормайстра при єпископській канцеларни, вадь ипен Дезідера Задора, композітора и зберателя народных співанок, спозначного представителя школы Бартовка-Кодаля. На предсідника вубрали Антонія Годинку, нестора пудкарпатської історіографії, пензіованого всеучилищного професора, пудпредсідником ся став Іреней Кондратович, пост предсідника-єднателя заяв Иван Гарайда. Судьба Ивана Гарайды и ёго работа в Обществі сама собов поучна. Уродив ся 1905-го года у Зарічові жупы Унг. Отиць му, діректор школы пуд час прихода Чехув — як тулькі ёго колегы педагогы и урядники — не склав повинну присягу. Фамілія перетягла ся до Сийкешфегирвару, туй Иван 1924-го года исклав матуры, и поступив на правницький факультет всеучилища Пийтера Пазманя, пиля того регулярно слухав и лекції спозначного славїста Яноша Меліха. По зысканю правницької діпломы на рекомендацію Антонія Годинкы дустає стіпендію на філозофськым факультеті всеучилища Ержийбет у Пийчу (як знаєме, сесе евакуована из Братіславы именована высша школа!). 1930-го года видиме го у Кракові, де на стіпендії польського правительства (зась из рекомендацієв Годинкы зыскануй) изглядує історію малярсько-польських удносин. Рунобіжно из тым продовжує постырадуальні студії. 1934-го года дустає ступень магістра історії, а уд 1935-го преподає на краковськым всеучилищу малярський язык. Учасит у роботі общества

³⁷ Умер 1943-го года.

польсько-мадярського приятельства, робит товмачиня из польського языка на мадярський и з мадярського на польський, інтензивно складує мадярсько-польський словник. 1939-го года при німицькуй окупації зуштає інтернований, и лем на засяг мадярського правительства пустили го на слободу на яри 1940-го года. Вернув ся на вутцюзнину и активно ймив ся до работы в Пудкарпатському Обществі Наук. У новембрі 1944-го года совітські окупаційні уряды заперли го и замучили на смирть.

Пудкарпатське Общество Наук, щи лем родивше ся, як можеме відіти, повивали геришні акушеры. Карпатська Неділя (котра мала пуднаслов 'новинка мадярсько-русинського приятельства') дала на знамость и того наміриня общества, же в языкуй периці не ладят ся операти ни на руський, ни на украинський стрем, ай будут публиковати свої работы на основі русинської народної бисіды. Юлій Марина у своих памятках пише, накулько важным было діпломатичное вединя Мікловша Козмы, пиля котрого помалы русинські політики русофілы дуставали менший простур в общественум животі. Но никаючи на то, же при колысці русинської культуры стояв и руський стрем, вшитко робили природно, без надмірности, острі никаня заглажуючи. Характерно, же коли ся 1941-го года появила граматика Юлія Марины, што зайграла серьёзну роль у літературнум и політичнум животі того періода, у нюй щи мож было відіти доста знакув граматикы великоруської, айбо зато лем могла быти оцінена як значущый ступляй ид русинськуй народнуй бисіді.

Сяк и печатали ся дале четьри едіції Пудкарпатського Общества Наук. У Літературно-Наукуй Бібліотеці по русинськы и по мадярськы вуйшло булше ги сорок публикацій. Ид сюй едіції приналежав и часопис Зоря-Најнал и двотыжденник Літературна Неділя. В едіції Народна Бібліотека увіділи світло світа булше ги тридцять книжочок красного писемства, а в Діточуй Бібліотеці — 12 книжочок. Общество вудавало часопис Руська Молодеж, што в ліпші часы росходив ся накладом 8 000 удбиткув, и Сільсько-Господарський Календарь, котрый мав 10 000 читателюв. За куртый час свої работы Пудкарпатське Общество Наук ўдало десяткы важных книг, меже нима и бібліографію Пудкарпатя авторства Микола Лелекача и Ивана Гарайды, котра и днись майважнійше жерело пиля вшиткых изглядовань на русинську (вадь пудкарпатську) тематику.

Вшиткому прийшов кониць из совітськов окупацієв. Из передняками Общества поступовали так, як из агентами неприятеля. За судьбу Ивана Гарайды уже сьме повіли скорше, а предсідника Общества, архіпастыря Александра Илницького тоже заперли и в арешті забили. Совітські монографії, учевники про высокі школы цілоє пудьятя трактовали як пудкопну роботу буржоазного націоналізма, а на тых, што ся занимали творчов работов про русинську культуру, ударили печать зрадникув. У 90-і годы, прото, много што ся перемінило, у первум ряді у фаховуй науці. Появили ся книги, монографії по мадярськы, украинськы, русинськы, польськы и анылійськы за часопис Зоря-Најнал, за курту, айбо плодну роботу Общества, не в посліднум ряді и за Ивана Гарайду, спозначного научника того періода.

Уд октовбра 1944-го до днись

Совітське войско заяло первое поселище Пудкарпатья, Вербяж Воловицького округа, 2-го октовбра 1944-го года. 27-го октовбра добыли уже й Ужгород. Совітсько-чехословацький договор из 8-го мая 1944-го года заосмотрёвав, же совітське войско передає цивілну управу Пудкарпатської Руси представителям чехословацького правительства у Лондоні. 28-го октовбра тоты представителі такой и прийшли до Хуста и у чолі из Франтішком Немцом попробовали восстановити чехословацькі порядки, што были до 1938-го года. Як видко из документув, убнародованых зачатком 1990-х годов, малярське обывательство, што мусіло вуберати меже двома злами, было у сьом ділі партнером чехословацьким властям. Меже тым НКВД и совітське вднукашноє войско зачало заперати малярських и німицьких мужчин. У тіни сякої колективної 'покуты' зогнані на мукачовський 'конгрес' 600 случайных участникув прияли вуголошиня за прилучиня Пудкарпатья ид Совітському Союзу. Бенеш у януарі 1945-го года на жаданя Ивана Туряниці, предсідника самоназваншої ся тогды уже Закарпатської Народної Рады, удкликав назад чехословацьких урядникув. 29-го юнія 1945-го года у Москві Совітський Союз и Чехословакия заязали договор, по силі котрого Пудкарпатья вуокремило ся из чехословацької державы.

Совітський Союз майзачаточно державну границу по Тисі ладив быв потягти, айбо на наліганя Союзного Контрольного Комітета так прузваный малый Берег мусів вернути Малярській Краині. По совітсько-чехословацькому договору родила ся нынішна словацько-українська границя по лінії Ёвра-Солонці-Соломоново-Страж.

Мужське жительство уд 18 до 50 літ удволокли до лагров, судовым порядком чинили егзекуцію над грекокатолицькыма, рімокатолицькыма и реформатськыма духовниками, над не знавшыма за собов вины и зато не евакуовавшыма ся из удходячым малярським войском учителями, урядниками и лісарями (збруйна служба!). Не помиловали провадарюв русинства, меже нима и Андрія Бровдія, котрого 26-го мая 1946-го года засудив на смірть Закарпатський областный народный суд як «наёмника гортієвських фашістув, ватіканського агента, америцького шпіона». Егзекуцію пуд премайвысшов тайнов провели у новембрі 1946-го года. Місто ёго гроба и доднись непознатое.

Уд 26-го новембра 1944-го года до януара 1946-го года у Пудкарпатю повстала 'союзна республика' из урядныма структурами, у чолі котрої стояв профсоюзный вожай 30-х годов, емігровавший до Москвы и вернувший ся тепирь як політичный комісарь при чехословацькум корпусі, Иван Туряниця. У сьой державнуй утвари пановала лем комуністична ідеологія, доповнена українським націоналізмом. Пиля роскулачованя и насилного образования колгозув, пиля фізичного вуніщиня духовных провадарюв, як русинська, так и малярська народна група не могла мати нияку організацію, окрема комуністичної. Но и туй містні комуністы были лем люде другого сорта, валушні лем про другоряді завданкы. Совітська комуністична партія на помуч містным комуністам, «зараженным буржоазнов мотылицёв», загнала на Пудкарпатья 40 000 партійных товаришув из глубин бировани.

Домак иншоє положиня настало уд 1946-го года, коли Пудкарпатья деградовало на єдну из области УССР. Маскарадні органы и організації роспустили. Партія ведно из руським и українським шовінізмом у черленум шатю заказала всякый прояв русинства як самобытного етноса, а з малярством маніпуловала як из реквізітом на палітрі братства народув, котрого ся не мож истрясти.

1989-1991 — доба перемін

1989-го года зась дозволили грекокатолицьку цирьков. За сим події ся май попогнали. У януарі 1991-го года русинські, малярські, румынські, словацькі, німицькі и циганські національні організації пуддержали предкладеное русинськым обществом жаданя автономного статуса Пудкарпатю. Народный референдум 1-го децембра 1991-го года сесе наміриня пудкріпив огромнов булшинов голосув обывательства, а жителі береговського округа вусловили ся за образования свого автономного округа. Хоть кіевськое везирьство доднись саботує оба містні рішиня, сись прояв волі вуслободив духа из фляшкы. Окрем тых дакулькох представителюв інтелігенції и душпастьрства, што все хранили свою русинську відому, и меже запутанов совітськым воспитанём моложавов фурт булшое число усвідомлює собі завданкы, котрі перед нима кладе їх происход.

Зачатком 90-х шор научных конференцій попроболовав був доказати русинству ёго украинську суть. В аргументації навиклых на совітську школу ‘офіціальных’ научникув лем оживали давні легенды и фалшивкы. Меже русинством лем ся рушила творча реконструктивна робота, и сперти єї сесе наміриня власти уже не валушноє было. Русинські представителі — вуслобожаючи ся уд зачаточных имглавых ўсловинь — все бізувнійше идут ид своим цілям. Єден из видливых доказув сёму — проведеный в Ужгороді 1999-го года Світовый Конгрес Русинув.

Кієв днись таку позицію заяв, же признає русинство, кидь оно своима силами валушноє буде свуй язык и культуру привити широком масам. Жебы удпокутовати свої давні гріхы, вшелияк, не ладит робити нич и дає повну волю містным пудкарпатськым урядникам вести смертний арьєргардний буй против нового наступаючого русинського духа.

Газдуство Пудкарпатя у совітський час

Совітський тоталітарний режим порунао скоро и легко досяг свою газдуськополітичну ціль. Державні пудузятя, фабрики и товарні, транспорт и інфраструктуру комунікацій уже при вводі войська взяв пуд военний контроль, пак вуголосив ‘народным придобытком’. Друбных ремеселникув, торговцов заставили ити у дружества, бо урвала ся слободна торговля сировинов и готовым товаром.

Май чажков завданков ся вказала ‘колективна реорганізація’ сільського газдуства. Рунобіжно из розділом церькуных и землепанських біртокув (меже 1945-м и 1947-м розділили 68 500 га) приватні газдуства засполёвали у колгозы. ‘Троянським конём’ колективізації было из розділёванём землі поязаное створиня ‘земильных общин’, ‘вуробных груп’. Перва така організовала ся у населенуй Мадярами Есени, коли 13 худобных селян засполили ся и так ся вчинило ядро будучого колгоза Авангард, пак за місяць у Росвигові, пудгороді Мукачова, 23 газды соединили ся у колектив Дімітров. Сесю ‘народну ініціативу’ у юнію 1946-го года пудхопив и областной партійный комітет. На другый гуд уже 630 таких ‘земильных общин’ фунговало в области (История..., 1982, бук 69.).

Айбо не муг розвуй соціалістичного газдуства зоперти ся на такуй низькуй (ги една мадярська брігада!) перичці. Перебравши опыт правых централізованных колгозув из Украины 1948-го года из 27 пудняли число їх на 188, 1949-го на 478, а 1950-го колективізацію завершили. Пак зачав ся переструй колгозув на побулші, позад котрого убстало лем 294 газдуства, што ся называло ‘укріпиня’. Сеся тенденція держала дале и 1968-го уже было ‘кріпких’ лем 148 колгозув и 16 державных газдуств.

Солідный промысел на Пудкарпатю не заводили. У низинной части цигольні, доганові ферменталні, дереварьські цехы засполили у тресты и так появила ся гордость совітського промысла, а на верховинах на базі добываня лісу и застарілых технологій продовжовали застачати сировину и префабрикаты соціалістичному великопромыслу (деревный гайз, целулозу, сірчаний и соляный квас итп.).

Сяка бированьська газдуська політика лем слідом за шоровым партконгресом дакус освіжала ся меншым рушанём, котрого габы сюды ледвы доходили. Но у сільськым газдустві добрі чувствовали каждую перемену політичных наміринь. По сталінськуй диктатурі на даякый час селяне дустали покуй, айбо волунтарістичні предствы Хрущова за великопромыслову реорганізацію сільського газдуства зась принесли драматичні перемены. Уд сільських забрали пасла, скресали норму землі при обыстю, газдуствам не дозволили вумінёвати ся продукціёв, так фактично ліквідовали основу самозастачаня. Селяне тысячами мусіли динь-у-динь ходити у варош на туній хліб, жебы могли вугодовати даяку худобину, што ся їм ши убстала. У глубли бировани зачали ся хлібні бунты, што привели ид падиню Хрущова и приходу нової диктатуры.

Брежневський період принюс кабінетну газдуську політику, при котруй політична еліта не хотіла відіти, як появили ся и розмогали ся двуйнистоє книговодство и чорное газдуство, а ціль свою досягали из помочов печатаня банков, надмірного вухуснованя природных богатств и содержания при пятьміліоннум войську ши й 16 міліонув ўзброєных ‘сокотителюв порядка’.

Се вшитко туй, на Пудкарпатю, пиля границі, щи май падало до вока, айбо люде у булшині такое общественно-газдуськое окружия, названое изгодя ‘застуй’, за інерцієв приймляли як неминуті природні убстояня.

Пуд напором вонкашных и вднукашных сил ‘застуй’ вубухнув и принюс крах режімови и самуй бировани. Чинено удержованое газдуство тоже нараз искраховало. Уд 80-х літ до настаня независимої України інфляція мірят ся на тисячі процентув. Заведений Українов купоно-карбованець пиля нестабільного газдуства вчинив такой вшитких мільонарями, докуль пензісты поубставали из парустотысячныма доходками.

Независима українська валюта, гривня, введена была из таков представов, же газдуство уже перейшло через майспудну точку, айбо упавший удтогды на 163 % курз (ид долару) за иншое свідчит.

Гамішний звичай прятати ключові вказовачі газдуства видко на первый глип ока. Статістики говорят за 10-15% безроботя, коли оно приближат ся ид 70%. Щи все не є єднозначної и порозумителної інформації за годишну інфляцію. У януарі 1999-го года предпущена оцінка за предешный гуд была 20%, што бы вказовало на ускориня інфляції.

Вшелияк, єдно діло чинено держаний курз, иншое зась податки газдуської вуробы. Оцінка польських фінансістув говорит, же 1997-го года вуроба в Україні склала 38,3% уд 1989-го года. На 1998-й плановали наростаня 0,8% сокупної вуробы, в реальности дустали спад 2%. Світовый банк зафіксовав в Україні 1998-го года спад газдуства на 0,4%, а на 1999-й прогнозує спад 0,6%.

Се вшитко ся уносит на 50 мільонув обывательства цілої України, айбо и на мадярську меншину на Пудкарпатю. Лем стратегія живобыти туй своя. Жительство мадярського пасма не чекат перемины уд центральної власти, так як и давнійше десятиліттями нигда не тотожнило ся цілком из неприродным своим положинєм.

Віра и культура уд года 1945

Народный язык Русинув, ёго науку у школах не дозволили нараз по окупації. Мало изгодя заказали другый сімбол русинської тотожности, грекокатолицьку цирьков. Щи перед тым удволокли майактивнійших сященикув и при непознатых убстоянях пуд видом дорожної негоды забили Теодора Ромжу, послідного легітимного єпископа. Айбо кой на пестованя культуры русинського языка заперла ся возможность на десятиліття, цирьков, дякуючи мученичеству єї членув, організаційно ся продержала онь до 80-х літ, коли власть мусіла была єї признати, часточно регабілітовати. На жаль, сопротив грекокатолицької цирьковли, у первум ряді беручи вернина храмув, нерухла, пріорітет має імпортована и властями силена православія.

Про Русинув, правда, лем як Украинцов, у хрущовський час настав даякый помягк. Се вшелияк не держало довго. Брежневська адміністрація інстинктивно противила ся всякым реформам и грубо засяговала против каждой пробы проявити свуй ідентітет. Не случайно, же у далекум кутику суперцентралізованой и твердо контролованой бировани, у Пудкарпатю, иншодумці трафили пуд ідеологічну гарначку.

Уд 70-х годов по цілум Совітськум Союзі зачала ся розмогати кампань порусчиня, нетерпимости ид національной и языковой окремішности, што было логічным результатом бированьських змагань и бированського пониманя общества. У многонаціональной бировани національну специфіку представляли практично содержані лем про чалованя заграниці фалшиві фолклорні зборы. Коли пропагандна кампань голосила за надзвычайну важность руського языка, московський центр тайныма наставами заохочовав міністерії школства ‘союзных’ республик, жебы у школах щи ефективнійше учили руський язык, удсуваючи у позадину материнський язык. Як ся изгодя прояснило, сесе сам руський народ и руську культуру поклато у трагічне положиня.

В Україні помножили ся гонитвы и розудкрытя ‘українського буржоазного націоналізма’, а в иншых республиках иншых ‘буржоазных націоналізмів’, на ‘винных’ де на отвореных, де на запертых розборах падала ‘примірно’ тверда кара. ‘Антинаціоналістична’ кампань розмогла ся навелико и найшла и на Пудкарпатю своих нападникув и жертв. Признаня ся ид своєю народности и усвідоминя иншых указало ся про Русинув и в період ‘гласности’ нелегкым ділом.

Меже тым змаганя русинських двигань вуйшли и на меженародное поле. Тепирь уже не лем у Сіверной Америці фунговали легітимні русинські організації, вадь дотогды мовча признавані войводинські, но й офіціально замовчованое мадярське и словацьке русинство основало свої. Не без проблем — перемагаючи заруно усвідомині зашпоткы и ділетантські пудьятя — організовало ся и корінное, пудкарпатське русинство. Щи дисять літ тому не мож собі было представити, жебы была возможность публично ся приголосити ид своєю народности, а 1999-го года провели в Ужгороді Світовый Конгрес Русинув. Фунгує Світова Рада Русинув, Рада Русинув Вышеградських Держав, а в юлію 2000-го года створили Унію Европейських Русинув (у чолі из габором Гатінгером, предсідником Краинської Самоуправы Русинської Меншины Мадярщины). Волода, што ся хоче інтегровати у Европу, очевидно, же не може дале противити ся змаганям сего народа. Ведно з тым розкрыли ся даякі плани, які наміряют сесю проблему ‘загладити’, заперти в інформаційный вакуум, котрым и много літ переже

ізолювали русинську інтелігенцію як уд русинського народа, так и уд проявув на вонок, а каммай на сосїдуючі державы.

Цїнності вказані Русинами у прошлости, як и їх примірні дббытки у днишнєсти єднако замовчуют ся масмедіями, што сут держані твердо в руках. Рїшиня Світового Конгреса Русинув, приміром, появили ся лем у новинках дуже узкого окола, вадь у заграничных.

Чисті жерела русинського усвідоминня

Забычливість совітської історичної науки просто байна. Потвердило ся тото и на Пудкарпатю, де побідна світова бирвань мусіла доганяти ‘страченое’ за четвертину століття и на полю ідеології. Росказ и настава «туй за тысячолітє не было нич» не лем ўгумовала имена тых, што не паровали ид марксо-ленінському образу світа, из програм школ, інститутув и всеучилищ, но и представляючі цінность їх творы вўмела из публичных бібліотек, из приватных збирек русинської и мадярської інтелігенції, удволоченої до гулагув.

Русины, збавені свого языка, віры, усвідоминня свої історії и крыхкої культуры, лем через пувстоліття дустали, послідну видав, возможность довершити свою культуру, потвердити свуй національний ідентитет. Містное жительство, котрого уже многі покоління пруйшли через ‘полоканя копонь’, уже у многум украинизованое, теперь у вшиткум ся сомніває, пудозріває тайні плани булшых славянських народув, котрі дотеперь все русинство удмітовали, и вагаючи ся стоит, ограниченое овидом сих пудозринь, а щи май ненавистєв, котру сїют містні ‘научники’, што звивают ся у хвості сталінсько-ждановського ‘культур-метеоріта’. Сесі послідні май опасні, тадьбо, признавши факты и правду, мусіли бы признати крах вшиткого свого живота. Не чудо пак же їх ужгородська голосна труба Карпатський Голос у числі 2000/4 пушат ся у цікел розжаленых писань, де нападає на фалсіфікаторув русинської історії, на провадарюв політичного русинізма, на змаганя кодифікації языка, на продаючых свою вутцюзнину, свою душу и тіло пудкарпатських всеучилищных професорув, на окремых науцникув прошлости и нашого часу. Адресата, врага, чий образ туй перед нами рисує, не треба довго глядати. Автор цікла, георгей Лавер из Мукачова, такой го называт: Мадярська Академія Наук (кидь поникаєме на єї бюджет, сякоє вуголошиня заставит нас признати Мукачово колысков сериднєвропейського гумора, віртуальным главным варошом Пудкарпатя).

Не чажко собі представити, же в тоты часы, коли подобні никаня существовали у формі канонізованих прінципув політики в околі культуры, які шансы могла мати русинська література не лем на Пудкарпатю, но и в Мадярській Краині, вадь у піціцько толерантнійших Чехословакіи и Войводині! Здалый пудкарпатський писатель муг собі вубрати измеже дакулькама возможностямя. Єден варіант вубрав Юрій Шкробинець, котрый у прямум смыслі слова уд мадярського образования, культуры перейшов у далекий уд нас на тысяч кілометрув, на полтавсько-харьковському відику сформовавший ся літературный язык, и вчинив ся меженародно признаным товмачом. Володимир Фединишинець рвучи ся меже материнським языком и тым, який уд нєго чекали, перетяг ся даяк через чажку добу. Моложий Иван Петровцій, влюбеный у французську літературу, став товмачом; и многі мадярські поезії пересадив — на великоукраїнський ґрунт. Лем на переломі 80-90-х загамовав ним властный происход, єго русинська бережська сущность, став перед тым фактом, нияк не друбничковым, у смітя валушным, же уйко му, спередчасно умерлый Федор Потушняк, котрого дотогды чествовав лем як високообразованого професора-науцника, исе великанська постава ипен того спомянутого *фолклорізма!*

И сут такі, котрі історичнов долєв аргументуют свої пересвідчиня. Меже нима и Славко Слободан (Ігорь Керча), за чії товмачиня Петевфія майліпший украинсько-русинський філолог Мадярської Краины, непредузятый ніредьгазський ведучый

фахман Іштван Удварій лаконично вуголосив: «Кидь буде літературный язык, та родит ся из сєї книжочки.» Сміла предповідь. Сінтетизуючий язык, майстерське вухоснованя метрики у многум сесе потвержуют. Книжочка, прото, намного дале никат, ги лем на мікрофілологію. Само вубраня вершув поета и признаня вступного слова товмача («Петевфій и наш поет тоже») вказує примір сериднєвропейського ведножитя, Европу на стыку світув.

Заслужуют на позур и языкознательські роботи Ігоря Керчі, як участника процеса кодифікації языка. У статях, появляючых ся у малярських журналах из знатєм діла и дуже історично, языково-історично мотивовано опреділив круг тых говорув, на котрых ся може базовати розвиваючий ся русинський язык. Сесе говоры южного и сіверо-восточного Марамороша, Уґочі, Берега, и южного Земплина. Природно, сякі сінтетизуючі языкові пробы мают и прецедент, булше того на нєго ся и операют.

Як Русины, што роблят над розбудовлєв свого языка и культуры, так и маючі сопротивный інтерес «фахманы» у своих езуїтських арьергардных битках все май часто споминают того єдного чоловіка: *Антонія Годинку*.

Наслїдство майвеликого русинського научника удошлого столїття воистину примір и причта. Злочином політики, котра присвоює собі право на прошлость и днишность є того, же имня єго не споминали ани інформативники, приручки,³⁸ и лем у послїдне десятилїтє видиме «ренесанс» єго имени (поз. Soós Kálmán: A Hodinka-reneszánsz előzményei Kárpátalján. In.: Tiszán innen... Intermix Kiadó. Ungvár - Budapest), поязаний из єдным провінційным научным центром, украинсько-русинськов катедров высшої школы у Ніредьгазі и єї ведучым Іштваном Удварієм.

Позадслово ид єднуй невеликуй монографії Годинки, говорячуй за Русинув, непудписаное, айбо єднозначно поязаное из нынїшнов группов кодифікації русинського языка, точно и всвідомено формулує вшитко того, что ся дотыкат русинського возрожиня. Кличе нас задумати ся над абсурдностєв такого «‘вуслобожиня’, в резултаті котрого ‘вуслобоженный’ має шезнути». И мы ведно из автором позадслова думаєме, же «Карпатська котлина, многонаціональный коньломерат культур, ўплеканых туй у їх столїтних взаймах, сут цїнностями, што не мают ся стратити у новуй Европі.» Аж бы Годинка нынї живый був, ачий, и вун бы так повів. На таку думку єднозначно наводят єго творы. И сесе єго удказаня добрі розуміє, добрі чувствує пудкарпатська русинська інтелігенція, спрагла за чистыма жерелами. Не лем філологы, што складуют-ріхтуют граматики, школьні приручки, словники, но и тоты, што змагают ся творити красное писемство, меже котрыма находиме и Сочку-Боржавина, зачавшого свуй путь поета ши при Годинці, а пак на довгі десятилїтня зацйтканого, и тепирь дозриваючых авторув молодої генерації — што тоже вадь довгый час мовчали, вадь лем диясь лїт тому зачудовано спознали свуй язык и культуру. Їх велика туга — жити у людськум світї, у возроженой сериднуй Европі. Їх завданка такой-такой над людські силы: пробудити народ, золяти світ ідей весны народув из поезієв нашого часу! Кидь ся їм сесе удаст, заповнит ся духовный храм, воздвигнутый Годинком и єго єднудмцями.

³⁸ Чехословацького и совітського часу; статя за А. Годинку є, приміром, в енциклопедії Révai Nagy Lexikona, X. köt., Вр., 1914.

Література

- Годинка Антоній: Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатських русинувъ. Budapest, 1923. Переуданя приготовив, позадслово написав Іштван Удварі. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2000.
- Закарпатський музей народної архітектури та побуту. Видавництво Карпати, Ужгород, 1986.
- История городов и сёл Украинской ССР. Киев, 1982.
- Копчак В. П. — Копчак С. И.: Население Закарпатья за 100 лет. 1870-1970. Вища Школа, Львов, 1977.
- Удварі Іштван: Образчики из історії пудкарпатських Русинув. XVIII. столітіє. Ужгород, Удавательство В. Падяка, 2000.
- Удварі Іштван: Русинські жерела урбарської реформи Марії Теризії. Kiadja a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1999.
- Українські Карпати. Матеріали міжнародної конференції 'Українські Карпати': етнос, історія, культура (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). Ужгород. Видавництво Карпати. 1993.
- Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Franklin Társulat Kiadása. Budapest, [1940].
- Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.
- Botlik József: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997). Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- S. Benedek András: A megmaradás esélyei. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest - Beregszász, 1996.
- S. Benedek András: Kárpátalja története és kultúrtörténete. Bereményi Kiadó, Bp. 1944.
- Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. MTA, Budapest 1910.
- Kobály József: Kárpátaljai rutének: Mítosz és valóság. Kárpátaljai Szemle, Ungvár 1993 aug.-szept.
- Lehoczky Tivadar: A beregmezei görögszertartású lelkészségek története a XIX. század végéig. Munkács, 1944.
- Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Budapest, 1996.
- Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1997.
- A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest, 1996.
- Udvari István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. Évi katalógusa. Nyíregyháza, 1994. (Bendász Iatvánnal.)

Udvari István: Ruszin (kárpatukrán hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Udvari István: Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében. Nyíregyháza, 1995.

Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Beregszász-Budapest, 1998.

Zorja - Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941-1944). Szerk.: Csatóry György. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Beregszász - Budapest, 1955.

Zselicky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-1945. Napvilág Kiadó, Budapest 1998.

СЛОВНИЧОК

Алаші = строительные леса	Великаш = боярин, старший дворянин
Ардял = Семиградье, Трансильвания	Великопромисел = индустрия
Бабона = суеверие	Велс = Уэльс
Бажений = вожденный; заветный	Вербункош = жанр народной песни, рекрутская песня
Бана = сожаление	Ветешніючий = ветшающий
Банкова = банкнота	Ведножитя́ = сосуществование
Байный = мифический; сказочный	Відо́ма = сознание
Бая = миф, предание, сказ, легенда	Відик = местность, округ, территория
Безвідомый = несознательный	Вовтовати = проголосовать
Бескіды = скалистые горы	Водоимань = водоём
Бигарь = палка	Возиво = груз
Бировань = империя	Волода = правление, правительство
Бированьський = имперский	Вонкашний = внешний
Бирув = сельский староста	Всеучилище = университет
Бізовати (<i>туй</i>) = возложить	Всокотити = сохранить
Бізовно = наверняка	Вубухнути = взорваться
Біреш = батрак	Вуграненый = изысканный
Бірток = феодальное владение	Вужераня = эксплуатация
Бронька = небольшое укрепление	Вуказати з державы = выслать из государства
Будушловати (<i>туй</i>) = скрываться	Вуортовати = выкорчевать
Бывалище = место жительства; обиталище	Ву́служба = отставка
Быток = положение, состояние, бытие	Вуставиня = выставка
Вайда = воевода; староста	Вуязати собі (<i>туй</i>) = оговорить в контракте
Валушний = подходящий, толковый, состоятельный	Габа = волна
Варош = (небольшой) город	Гамішний = лукавый
Вднукашний = внутренний	Гамора = плавильня
	Ганя = предположение
	Гарначка = стычка; (<i>сленг</i>) разборка;

Гарц = борьба
Гаюв (*уст*) = корабль
Гвара = слух
Герешный = отличный;
превосходный; великолепный
Ги = как
Гикой = как-будто
Гір = слух, слава, известность
Глота = толпа
Гожиня (*туй*) = покровительство
Голосник = глашатай; рупор;
Гонитва (*туй*) = преследование

Гайз = технический спирт
Галірь = ворот, воротник
Гарадіча = ступенька
Геренда = брус, балка

Данёвый = налоговый
Дань = налог
Дик = дикий кабан
Дітська школка = детский сад
Доконечность = необходимость
Домак = совершенно
Допровуд = свита
Добходок = доход
Драбант = охранник, гайдук
Дружество = кооператив

Ексцеловати = блистать,
выделяться
Ентітет = совокупность свойств

Єднатель = поверенный в делах;
исполнительный секретарь

Живобыть = существование;
выживание;
Жилярь = малоземельный или
безземельный крестьянин
Жирина = откорм на буковых
орешках, жёлудях

Забычлівость = забывчивость
Загнати = послать
Загуря = местность за горами
Заказати (*туй*) = запретить
Закорчілый = заросший
кустарником
Замана = очарование
Засічна крайня (*уст*) =
пограничная зона
Застачати = обеспечивать
Засяг (*туй*) = вмешательство
Захоломшуючий = потрясающий,
ошеломляющий
Зачим = поскольку
Зашпотка = препятствие
Збор (*туй*) = ансамбль
Збруйниця = арсенал
Звур (*туй*) = распадок, узкая
долина
Здружиня = объединение
Здубный = удобный, подходящий
Зеленина = овощи; столовая
зелень;

Именователь = знаменатель
Ипен = именно, как раз
Исперéчити (*туй*) = оспорить
Исслызнути ся = пропасть

Казатель = проповедник
Капча (*туй*) = связь
Катуньський = военный,
солдатский
Квас = кислота
Кмить = крестьянин
Книговодство = бухгалтерия
Комісний = официальный,
казённый
Комора (*туй*) = казна
Кондаш = свинопас
Конзум = потребительский
кооператив
Коральковый = бисерный
Корыто (*туй*) = русло
Косалув = участок под покос
Кост = питание
Крайник = начальник округа
Крайня = край; провинция; округ
Круй (*туй*) = покрой
Крумплі = картофель
Кузлы = стропила
Кусточка (*туй*) = щиколотка
Кынешный = чувствительный,
щекотливый, болезненный

Ладик = паром
Лайштрик = список
Лаз = луг в горах, в лесу

Лакутка (*туй*) = изюминка
Лачность = алчность, жадность
Легендарій = цикл легенд, круг
легенд
Листина = грамота
Ллятина = сплав
Ловиць = охотник
Ловы = охота
Ляця = планка, рейка, штакета

Майстровый = искусственный
Марга = скот
Мелдунок = рапорт
Мерьковати (*туй*) = обратить
внимание, следить
Метати = бросать
Мінта = узор, образец, шаблон
Можность = состоятельность
Мочарь *ж* = болото

Набуй = заряд
Навщивляти = посещать
Нагуря = взгорье; горная гряда,
массив;
Надых (*туй*) = оттенок, налёт
Налатати = насобирать, накопить
Наникати ся = насмотреться
Напур (*туй*) = давление
Наснова (*туй*) = предложение
Настава = инструкция
Наставиня = настроенность
Начиня = орудие
Неволя (*туй*) = неудовольствие
Незбавость = халатность

Нездубный = неудобный,
неподходящий
Немешський = дворянский
Ненавдяченість =
неудовольствие
Неприємливий = неприемлемый
Нерухло = недвижимое
имущество
Ноша (*туй*) = народный убор

Обыстя = подворье
Окул = сфера, область
Онадный = привлекательный
Онъ = только, аж
Остова = оплот
Ощипок = овсяная лепёшка

Палірь = прораб
Пантликастий вінець = венок с
лентами
Памутовий = хлопчатобумажный
Парадити = украшать
Паровати = подходить,
сочетаться
Паця = поросёнок
Перевуз = перевозка; (на ріці)
паромная переправа;
Перека = спор
Перелаз (*туй*) = перевал
Перелив = оттенок
Перечка (*туй*) = ступенька
(стремянки)
Пісник = поэт
Піціцький = крошечный
Платка (*туй*) = пятно

Плаца = оплата
Повала = бревенчатый потолок
Поваловий (*туй*) = потолочный,
на перекрытие
Пóган = язычник
Поданёвати = облагать налогом
Податкы = данные
Позадина = задний план
Пóзур = внимание
Помягк = оттепель
Попиловати = поспешить
Пóріча (*туй*) = бассейн
Пóрода = происхождение
Посановати = поберечь,
пощадить
Поскоро = преждевременно,
слишком рано
Посонячник = подсолнечник
Поспольный (*туй*) = заурядный
Пóука (*туй*) = урок
Появляти (*туй*) = публиковать
Предпущений =
предварительный
Преймінний =
преимущественный
Препинати *што* = мешать,
препятствовать *чому*
Придобыток = достояние
Придодай = вклад
Приказовач = рассказчик
Припорука = поручение
Приручка = пособие, справочник
Приспівка = припев
Продовжательность =
преемственность

Прозрадити = открыть (тайну),
выболтать

Промірний = средний

Пудгуря = предгорье

Пудимательство =
предпринимательство

Пудузятник = предприниматель

Пудузятя = предприятие

Пусланик = депутат

Пыскач = горлопан

Пяц = базар

Ратовати = воевать

Ріхтованя = приготовление

Робля = продукция

Родак = земляк; уроженец

Розгірило ся = пошла молва

Розмарний (*туй*) = причудливый

Розопря = раздор

Розудкрытя = разоблачение

Рóспур = противоречие

Роспурный = противоречивый

Рубы = изнанка

Рукодільня = рукоделье, ручная
работа; кустарничество;

Садовина = фрукты

Сáлаш (*туй*) = постой

Самозастачаня =
самообеспечение

Скапчаний (*туй*) = связанный

Скукурінчити ся = съёжиться,
сжаться

Сния = мечта

Сокотитель = хранитель

Сóпур = сопротивление

Спак = оборотная сторона

Спіняжити = реализовать
(продукцию)

Спозначный = заметный

Стрем = направление

Сяга = сажень

Та́кой (*туй*) = почти

Талпа́ш = пехотинец

Тамадовати = атаковать

Таркастый = пёстрый

Телек = земельный надел

Телековый кмить = хозяин с
полным наделом

Тенгериця = кукуруза

Тереновый (*туй*) = под открытым
небом

Тирьх = груз

Товарня = производство,
предприятие

Товмачиня = перевод

Токма = торг, сделка

Торговичный = ярмарочный

Туцет = дюжина

Тютчаник = двоюродный брат

Тякливость = сообразительность

Убкрятати = обойти

Убвявити = обнаружить

Удвандрованя = выезд;
эмиграция

Удкупно́ = выкуп

Укырлёвати = вытекать; брать начало

Унота = тоска, скука

Утварь = образование

Учарьство = овцеводство

Фалат = кусок

Фара (*туй*) = дом попа

Фатёл (*туй*) = пелена, покров, завеса

Фінта = трюк

Форшпаны (*ист воен*) = фурштат; обоз

Фурт = всё время, постоянно

Хосен = польза

Худобность = бедность

Хутарь = угодня, местность

Хыбити (*туй*) = отсутствовать

Цілов = совокупность; полнота; читательська ~ = широкие массы читателей;

Ціфрованя = украшение

Чалованя = обман; введение в заблуждение;

Чиненый з́алом = искусственный завал

Чорное газдуство = теневая экономика

Шаркань = змей

Шатя = одежда

Шацованя = оценка

Шіковный (*туй*) = ловкий, проворный

Шиныла = тёс, шалёвка

Шкоція = Шотландия

Шмок = ляпсус

Шоровый = очередной; рядовой

Штатарія = чрезвычайное положение

Язіль (*туй*) = жгут

Ярець = ячмень